

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΧΡΥΣΟΥΛΗΣ ΚΟΪΚΑ
(Α.Μ.: 1012201703016)

**Θέμα: «Οι Περιπέτειες των Μικρασιατών Προσφύγων και η Εγκατάστασή τους στο
Ελληνικό Κράτος (1922 – 1930)»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	4

Α΄ Κεφάλαιο

Το μεγαλείο της Μικράς Ασίας και ειδικότερα της Σμύρνης πριν την Καταστροφή.....	20
1.1. Ειρηνικές σχέσεις αρμονικής συνύπαρξης πριν την Καταστροφή.....	20
1.2. Η κοινωνική και πολιτιστική ηγεμονία του μικρασιατικού Ελληνισμού : το «μοντέλο» της Σμύρνης.....	25
1.2.1. Όψεις της πολιτιστικής λάμψης του Ελληνισμού στη Σμύρνη	28

Β΄ Κεφάλαιο

Η τραγωδία των προσφύγων μετά την πτώση	34
2.1. Η Γενοκτονία των Ποντίων	34
2.2. Η Καταστροφή της Σμύρνης	39

Γ΄ Κεφάλαιο

Η μέριμνα προστασίας των προσφύγων	46
3.1. Οργανωτικά σχήματα πρακτικής μέριμνας για τους πρόσφυγες.....	46
3.2. Διπλωματικές και πολιτικές διεργασίες διαχείρισης του «προσφυγικού»	53

Δ΄ Κεφάλαιο

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη νέα πατρίδα.....	59
4.1. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον αστικό χώρο.....	59
4.1.1. Οι αγροτικοί οικισμοί – «αστοί» και «αγρότες» πρόσφυγες.....	63
4.2. Αρνητικές πτυχές της εγκατάστασης	68
4.3. Η ενσωμάτωση των προσφύγων στο ελλαδικό πολιτισμικό σύστημα	71
4.4. Η γενική εικόνα της εγκατάστασης	77

Επίλογος	79
Πηγές και Βιβλιογραφία	82
Περίληψη	85

Πρόλογος

Αφόρμηση για την παρούσα έρευνα ήταν η μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία του ελληνικού έθνους και ειδικά αυτής που συνέβη στις αρχές του 20ού αιώνα. Ιδιαιτερότητα αυτού του προσφυγικού κύματος ήταν ότι ο αριθμός των προσφύγων που κατέφυγε στην Ελλάδα ήταν δυσανάλογος προς τον πληθυσμό που κατοικούσε μέχρι τότε στην ελληνική επικράτεια. Γι' αυτό οι πρόσφυγες που βρέθηκαν στην Ελλάδα είχαν να αντιμετωπίσουν από τη μια τη φτώχεια, τη θνησιμότητα αλλά και την αδιαφορία έως και την έχθρα των γηγενών Ελλήνων. Παρά τις δυσκολίες κατάφεραν να επιβιώσουν με αξιοπρέπεια και να ενσωματωθούν ομαλά στο ελληνικό κράτος.

Σ' αυτήν την έρευνα θερμοί συμπαραστάτες μου ήταν οι μεταπτυχιακοί συμφοιτητές μου, που μού έδωσαν ευκαιρία με τις απορίες τους και τις παρεμβάσεις τους κατά τη διάρκεια των δια ζώσης μαθημάτων να προβληματιστώ και να μοιραστώ μαζί τους τις σκέψεις μου και τις απόψεις μου. Επίσης οφείλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κ. Θ. Χρήστου που με το χείμαρρο των πληροφοριών του κατά τη διάρκεια των μαθημάτων κατάφερα να αποκτήσω ιστορική γνώση αλλά και ιστορική κριτική.

Πλύτρα, 11-10-2022

Κόικα Χρυσούλη

Εισαγωγή

Α. Προσφυγικές ροές και ανατροπές των πληθυσμιακών δεδομένων

Όσα συνδέονται, σε διάφορα χρονικά επίπεδα και κυρίως κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή καθαυτή, με ό, τι έχει αποκληθεί «η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία του ελληνικού έθνους», υπήρξαν μια αληθινή κοσμογονία αφού πρόκειται για τις κύριες διαδικασίες σχηματισμού νέων κόσμων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στα Βαλκάνια και στην Τουρκία. Η σαρωτική και λίαν βίαιη ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού και οι δυναμικές απολυτρωτικές δράσεις των βαλκανικών εθνών(η προσπάθειά τους να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό και να διαμορφώσουν αυτόνομη ελεύθερη εθνική ζωή), προκάλεσαν μαζικές διεργασίες εθνικών συσπειρώσεων και εκκαθαρίσεων με στόχο μια ομοιογενή εθνική βάση κρατικών σχηματισμών που αναφύονταν στο διαλυόμενο σώμα της καταρρέουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Είτε με καθαρή βούληση και πρόθεση είτε υπό την πίεση των περιστάσεων (που, λίγο ως πολύ, συνδέονταν με εθνικές επιδιώξεις, ιστορικά δικαιωμένες και ,ας πούμε, «εκκρεμείς», είτε επίκαιρες), συγκροτούνται επιδιώξεις «εθνικής ενοποίησης» οι οποίες, εκ των πραγμάτων, συνάπτονται πρακτικά με μετακινήσεις πληθυσμών. Έτσι κι αλλιώς, ειρηνικά είτε με βία, συμβαίνει συσπείρωση σε μια ιστορική εθνική εστία, όταν μια εθνότητα αποφασίζει την αυτόνομη ολοσχερή της αφιέρωση σε ένα όραμα σταθερής ύπαρξης και ανάπτυξης. Σταθερός στόχος είναι η ίδρυση ενός κράτους που στο εσωτερικό του δεν θα απειλείται από ανταγωνιζόμενες εθνότητες αλλά θα έχει σαν πληθυσμιακή του βάση ένα εθνικά ομοιογενές ανθρώπινο σύνολο, έναν ομοιογενή «λαό».

Το ιδιαίτερο ελληνικό ενδιαφέρον αφορά στη μαζικότερη έλευση στην εθνική επικράτεια πολυπληθών ανθρώπινων συνόλων, βασικά ελληνικών καταβολών και ταυτότητας, που κατοικούσαν πάρα πολλούς αιώνες σε εδάφη κατακτημένα από τους Οθωμανούς (Πόντος, Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη), και τα οποία, όταν ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος επιφέρει την πτώση του σουλτανικού συστήματος στην Τουρκία, εγκαταλείπουν, με τη μεθοδική βία των τοπικών εθνοκαθάρσεων είτε με ειδικές συμφωνίες, τα πατρογονικά τους χώματα και εξαναγκάζονται να εγκατασταθούν στην Ελλάδα προκαλώντας μια εκρηκτική ακολουθία ανατροπών και ανακατατάξεων σε όλα τα επίπεδα του οργανωμένου κοινωνικού βίου(οικονομικά, πολιτικά, γεωπολιτικά,

δημογραφικά, πολιτισμικά). Ο Ελληνισμός, μαθημένος ιστορικά, από τη βαθιά αρχαιότητα, να οργανώνεται σε μια ισορροπία «εθνικού κέντρου» (μητρόπολης)-«εξωτερικής δράσης»(αποικίες, παροικίες, εξωτερικό), τώρα δέχεται μια πρωτοφανή βία με απαίτηση το ξερίζωμά του και το «στρίμωγμά» του στα στενά όρια της ελλαδικής κρατικής οντότητας που είχε προκύψει από την Επανάσταση και είχε διεκδικήσει τα ιστορικά της όρια με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Δηλαδή, ο ελληνισμός που είχε οικουμενική παράδοση, διάχυτος στα Βαλκάνια και τη μεσογειακή λεκάνη και μιλούσε για τον εαυτό του χρησιμοποιώντας την έννοια Γένος, τώρα υποχρεώνεται, και με καθαρά πληθυσμιακούς όρους, να αναδιπλωθεί, να «μαζευτεί» στα περιορισμένα όρια του νεοελληνικού κράτους.

Κύριο «εργαλείο» για τις ευρύτατες πληθυσμιακές αναμοχλεύσεις και αναδιαμορφώσεις ήταν, βέβαια, η Μικρασιατική Καταστροφή: όχι η απλή απόκρουση από τον κεμαλικό εθνικισμό της ελληνικής στρατιωτικής προέλασης στον μικρασιατικό χώρο αλλά το βιαιότατο ξερίζωμα του ελληνικού πολιτισμικού στοιχείου, που είχε ξεκινήσει ολοκληρωμένα και με σχεδιασμένη προοπτική ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αι. με τις σφαγές του ποντιακού ελληνισμού. Ο γενικός Διωγμός δεν ήταν μια «στιγμή» αιματηρής «εκδίκησης» των Τούρκων, αλλά ένα οργανωμένο, λεπτομερειακά επεξεργασμένο σχέδιο με πλήρη πρόβλεψη χρόνων και ενεργειών. Στη Σμύρνη αυτή η επιτελικά κατεστρωμένη συλλογική εξόντωση των Ελλήνων κορυφώθηκε με ανατριχιαστική λεπτομερειακότητα στην πλήρη εφαρμογή της : δεν ήταν απλά καθαυτή η σφραγιστική βία των κεμαλικών ατάκτων επί του ελληνικού πληθυσμού της ακμάζουσας πόλης, ήταν το «μήνυμα» προς άπαντες τους Έλληνες και ορθοδόξους για το ποια είναι η μοίρα τους υπό το νέο εθνοκοινωνικό καθεστώς, οπότε αναπτύχθηκε ένα «εθελοντικό» πνεύμα εγκατάλειψης των μικρασιατικών εδαφών. Ο ευρύτερος μικρασιατικός ελληνισμός υπέστη βασικά τον εξαναγκασμό του να «κάνει χώρο» στην «τουρκική αποκλειστικότητα»¹.

Μετά από τον «ατυχή πόλεμο» του 1897, η Ελλάδα, βασικά υπό την πολιτική ηγεσία και οραματικότητα του Ελευθέριου Βενιζέλου, αποδύθηκε σε μια πολύπλευρη

---

¹ Μ. Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», στην: Ιστορία των Ελλήνων, τ. 12, Κεφ. 5: Νεώτερος Ελληνισμός (1910 – 1940), Αθήνα 2006, σ. 198 – 241

προσπάθεια γενικής εθνικής ανόρθωσης, με έμφαση στη στρατιωτική θωράκιση. Η επιδίωξη αυτή εξέφραζε την δραματική διαπίστωση της γενικής εγκατάλειψης που χαρακτήριζε την εθνική ζωή και έκανε τους στόχους κούφιας ρητορείας. Η πανωλεθρία του 1897 έφερε στην επιφάνεια όλη τη συνείδηση της αποτελμάτωσης στην οποία παράδερνε η χώρα. Οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες εκφράζουν με την ιδιαίτερη φωνή τους αυτά τα καταστροφικά αδιέξοδα και προβάλλουν οράματα και πόθους συγχρονισμού της κοινωνίας με τις ευρωπαϊκές προόδους και γενικής ανασυγκρότησης. Ο Κωστής Παλαμάς γράφει τον συγκλονιστικό «Δωδεκάλογο του Γύφτου», δίνοντας καλλιτεχνικό μεγαλείο στην αγωνία του Έλληνα να βγει από τη μιζέρια και να βρει τον ιστορικό του εαυτό. Η χώρα χωρίς αξιόμαχο στρατό, ανθεκτική οικονομία και συγκροτημένη διοίκηση δεν ήταν δυνατόν να αποτολμήσει το παραμικρό σε σχέση με την «ανοιχτή πληγή» των αλύτρωτων εθνικών περιοχών. Πράγματι εφαρμόστηκε ένα πολυδιάστατο «ανορθωτικό πρόγραμμα» που κατέληξε σε μια ισχυρή πολεμική δύναμη ικανή να θέσει και να μεθοδεύσει μεγάλους στόχους. Έτσι, και μέσα από ένα έξυπνο πλέγμα διεθνών πολιτικών σχέσεων και συνεννοήσεων, φτάσαμε στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13) που αποκαταστήσανε το έθνος στα βασικά ιστορικά του πλαίσια, με εξαίρεση την περιοχή της Μικρασίας με την μακραίωνη και πολυδύναμη πολιτιστική παρουσία του ανθηρού ελληνικού στοιχείου. Οι σαρωτικές νίκες κατά της καταρρέουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αντανακλώνται εντυπωσιακά στη διακύμανση του εθνικού πληθυσμού.

Από το 1913, με το τέλος δηλαδή της «βαλκανικής εξόρμησης» ενάντια στη σουλτανική Τουρκία, μέχρι και το 1928, οι επίσημες στατιστικές καταγραφές σημειώνουν αύξηση του πληθυσμού από περίπου 4.800.000 σε 6.200.000. Είναι μια πληθυσμιακή εκτίναξη σε ποσοστό περί το 20%, η οποία δεν είναι μονότροπη και «καθαρή» όμως : πρέπει να γνωρίζουμε ότι αναφέρεται σε μια πολύπλευρη ροή πληθυσμών, καθώς οφείλεται και στην είσοδο νέων πληθυσμών (που κατοικούν στις ενσωματωμένες ελληνικές επικράτειες που απελευθερώνονται από την οθωμανική δεσποτεία) αλλά και στην αποχώρηση των μουσουλμανικών και βουλγαρικών (της Εξαρχίας) πληθυσμών κυρίως από τα μακεδονικά και θρακικά εδάφη. Οι συνοριακές ανακατατάξεις φυσικό είναι να προκαλούν πληθυσμιακά «πηγαινέλα» είτε ειρηνικά είτε βίαια. Σε αυτά τα πληθυσμιακά κύματα, σωστό είναι να προσμετρηθούν και οι όχι επουσιώδεις αριθμητικά

ορθόδοξοι πληθυσμοί που ήρθαν στην εθνική κοιτίδα κατά τον Πρώτο Μεγάλο Πόλεμο, έφυγαν πάλι μετά την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης και συνεργασίας, και τελικά έγιναν δυστυχισμένοι πρόσφυγες, τελεσίδικα και με πικρό τρόπο ξεριζωμένοι από τα πατρία χώματα όπου ήταν τα θεμέλια και οι ορίζοντες της ύπαρξής τους.

Είναι, όλοι αυτοί, μεταβαλλόμενοι οι δείκτες του πληθυσμιακού μεγέθους, που πέρα από το τυπικό των αριθμών, πρέπει να «διαβαστούν» και σαν παράγοντες καθοριστικοί για ριζικές αλλαγές στους συσχετισμούς ανάμεσα σε «ντόπιους» και «επήλυδες» και σε «Έλληνες» και «μη Έλληνες» κατοίκους του ελληνικού κράτους. Είναι μια εποχή κοσμογονικών μεταβολών και ανασυνθέσεων που η «αριθμητική» προσέγγιση των καταστάσεων μόνο μια μικρή εικόνα των εξελίξεων αποδίδει².

Η Ελλάδα, ζώντας τη μέθη των θριάμβων στο επίπεδο της υλοποίησης της «Μεγάλης Ιδέας», αλλά και, τελικά, της βαριάς συμφοράς από το «μικρασιατικό ναυάγιο», περιδινίζεται σε μια έκρηξη των πληθυσμιακών μεγεθών τα οποία δεν είναι ουδέτερα «σημάδια» σε στατιστικούς πίνακες αλλά οι «αριθμοί» μεταλλαγών που μεταμορφώνουν ριζικά την ελληνική κοινωνική και πολιτιστική πραγματικότητα. Από τον ενθουσιασμό για την εκπλήρωση του «πάλι με χρόνια με καιρούς...» ο τόπος βρέθηκε στα μαρτύρια μιας τεράστιας ήττας που είχε το τρομερό χαρακτηριστικό της «πληθυσμιακής εκκαθάρισης», δεν ήταν δηλαδή μια στρατιωτική ήττα με ένα κάποιο ίσως και εδαφικό κόστος, αλλά ήταν μια ήττα που επέφερε κολοσσιαίες πληθυσμιακές ανατροπές.

«Από το 1907, έτος διεξαγωγής της πρώτης επιστημονικής απογραφής στην ιστορία του ελληνικού κράτους, έως το 1928, έτος της πρώτης ολοκληρωμένης απογραφής μετά την έλευση των προσφύγων, η μεταβολή της έκτασης της χώρας αγγίζει το 106% του πληθυσμού, η μεταβολή του πληθυσμού «πιάνει» το 136%, ενώ η πυκνότητα του πληθυσμού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο αυξήθηκε κατά 14,45%. Παράλληλα ενισχύθηκε το σχετικό πληθυσμιακό βάρος της Αθήνας και των περιχώρων, αφού σε κάθε 100 κατοίκους της χώρας, το 1928, σχεδόν 13 διέμεναν στην Αθήνα και στα περίχωρά της, από 9,50 που ήταν το 1907³.

---

² Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 201

³ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 200

Είναι μια θυελλώδης εικοσαετία (1907-1928) αναστατώσεων που θα σφραγίσει τις μετέπειτα εξελίξεις σε όλες τις σφαίρες της εθνικής υπόστασης. Η χώρα μεγαλώνει σε έκταση και πληθυσμό, ξεφεύγει από τη μοίρα του «μικρού μεγέθους», και παράλληλα, αφενός μεν βιώνει τις πρώτες εκδηλώσεις της αστικοποίησης, αφετέρου δε συγκεντρώνει βασικές προϋποθέσεις (σε εργατικό δυναμικό αλλά και σε μέγεθος αγοράς) για μια καλή ανάπτυξη στις προδιαγραφές του μοντέλου των δυτικών κοινωνιών. Στην Αθήνα, κυρίως, δημιουργούνται εκτεταμένες και διάσπαρτες προσφυγικές εγκαταστάσεις που εξασφαλίζουν την πληθυσμιακή βάση για μια σταδιακή πλήρη αστικοποίηση. Τα «επαρχιώτικα» συντηρητικά χαρακτηριστικά των «κλειστών ακίνητων πληθυσμών» υποχωρούν, μεγάλα πλήθη με πολύ διαφορετικές αντιλήψεις και συνήθειες «εισβάλλουν», μια νέα κοινωνική διαστρωμάτωση εμφανίζεται και τείνει να κυριαρχήσει (σχηματισμός εκτεταμένων στρωμάτων μισθωτής εργασίας). Το μέγεθος της προσφυγικής εγκατάστασης είναι κρίσιμος παράγοντας, αφού η «ποσότητα» ανθρώπων που εισέρχονται σε μια δεδομένη κοινωνία είναι καθοριστικής σημασίας.

B. Το ζήτημα της «εθνολογικής σύνθεσης»

Σε όλη αυτή τη διαδικασία, σε όλο αυτό το «τσουνάμι» πληθυσμιακών μεταβολών, βασικό στοιχείο είναι αυτό που αφορά στην εθνολογική σύνθεση : άλλωστε σε αυτό τον άξονα, ως κρίσιμο πολιτικό και γεωπολιτικό κίνητρο, εκτυλίχθηκαν οι κρατικές πολιτικές, τόσο η ελληνική όσο και των άλλων γειτονικών κρατών, πάντα μέσα στα καθοριστικά πλαίσια των διεθνών σχέσεων σε μια περίοδο σταθερής κλιμάκωσης των ανταγωνισμών (που ήδη είχαν προκαλέσει έναν παγκόσμιο πόλεμο, και μέσω αυτού συντηρούσαν τα «υλικά» για έναν άλλο, δεύτερο και πολύ πιο μεγάλο και καταστροφικό). Ο στόχος είναι η δημιουργία μιας εθνολογικής βάσης ενιαίας και «καθαρής», πολιτισμικό και πληθυσμιακό στοιχείο απαραίτητο για μια σχεδιασμένη εθνοκρατική ανάπτυξη με βάση τους σύγχρονους όρους. Ακόμα είναι η εποχή του έθνους-κράτους ως αφετηρίας και ορμητήριου και βάσης για την οικονομική ανάπτυξη η οποία αποτελεί και τον μείζονα στόχο. Σε αυτό το πνεύμα κινείται και η Ελλάδα, και σε αυτό το πνεύμα διαμορφώνονται

τα σχέδια αποφάσεων που αφορούν στα πληθυσμιακά δεδομένα, όπως π.χ. η ανταλλαγή των πληθυσμών⁴.

Όσον αφορά την εθνολογική σύνθεση, έτσι όπως διαμορφώνεται αφού κόπασαν οι σαρωτικοί άνεμοι των γεωπολιτικών και πληθυσμιακών ανακατατάξεων στα Βαλκάνια, η πιο συγκροτημένη και σοβαρή και αξιόπιστη πηγή πληροφοριών και γνώσης είναι οι σχετικές εργασίες του πολιτικού, διπλωμάτη και συγγραφέα Αλέξανδρου Πάλλη, γιου του μεγάλου δημοτικιστή λογοτέχνη Αλ. Πάλλη, που διετέλεσε Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (1916-8) και μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών(1924-5) που είχε συσταθεί με πρόβλεψη της Συνθήκης της Λωζάνης: *«Όπως φαίνεται στον πίνακα του Πάλλη για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού, η απογραφή του 1928 δείχνει 267.000 λιγότερους μουσουλμάνους από το 1913 και 22.000 «βουλγαρίζοντες», δηλαδή Σλάβους της Μακεδονίας. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν μερικές χιλιάδες ακόμη από την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, που ανεβάζουν τον αριθμό των μουσουλμάνων προσφύγων περίπου σε 348.000 και προσθέτουν 27.000 Βούλγαρους πρόσφυγες της περιόδου 1919-1924. Σε σύνολο υπολογίζεται ότι, από το 1912 έως το 1924, 619.946 πρόσφυγες κατέφυγαν από την Ελλάδα στη Βουλγαρία και την Τουρκία»⁵.*

Μελετώντας τον πίνακα του Πάλλη (που χρονολογείται από το 1933) διαπιστώνουμε ότι αναπτύσσεται ένα δραματικό και εντυπωσιακό «πηγαινέλα» που αλλάζει ραγδαία κατά σύντομες περιόδους τα πληθυσμιακά δεδομένα μέχρι που τα πράγματα κατασταλάζουν σε σταθερές μορφές (από το '28 και μετά). Αυτοί που «αποχωρούν» είναι βασικά Τούρκοι, Αλβανοί και Βούλγαροι, δηλαδή το μουσουλμανικό και το «εξαρχικό» στοιχείο. Για μια σύντομη φάση, με επίκεντρο το 1920, ο πληθυσμιακός τους όγκος αυξάνεται κατακόρυφα, γιατί είναι η εποχή ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος των ιστορικών ελληνικών περιοχών της ανατολικής Θράκης. Όταν «κλείνει» αυτό το εθνικό κεφάλαιο, στις Νέες Χώρες βασικά, έχουν απομείνει όχι περισσότερες από 210.000 μουσουλμάνοι και Βούλγαροι. Όλοι οι άλλοι ξένοι πληθυσμοί (Ισπανοεβραίοι, Αρμένιοι, άλλοι ξένοι) μένουν βασικά σταθεροί, με μια αισθητή αύξηση του πλήθους των Αρμενίων

⁴ Γ. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος», στην: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 2015, σ. 8

⁵ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 201

για λόγους ευνόητους που συνδέονται με τις οργανωμένες «εθνοκαθαρθήριες» σφαγές του Αρμενικού λαού από τον τουρκικό εθνικισμό με το πρόγραμμα «τελικής λύσης» που είχε.

Γ. Το μέγεθος των προσφυγικών ροών

Καταγράφεται, λοιπόν, μια πολύ μεγάλη (πάντως εκ των προτέρων σημειώνουμε ότι είναι συζητήσιμη στα ακριβή της μεγέθη) αύξηση του εθνικού πληθυσμού. Αυτή η αύξηση βασικά πρέπει να αποδοθεί στα απανωτά προσφυγικά ρεύματα τα οποία φέρνουν μεγάλους πληθυσμιακούς όγκους που αναπληρώνουν τις απώλειες σε πληθυσμό από τα αντίστροφα ρεύματα (δηλαδή οι μουσουλμάνοι και οι Βούλγαροι που εγκαταλείπουν τα ελληνικά εδάφη). Απώλειες, ακόμα, που οφείλονται σε θανάτους σε μεγάλο αριθμό από τους πολυετείς πολέμους και τις γενικές κακουχίες στο πλαίσιο της πτώσης του βιοτικού επιπέδου και της βαθιάς επιδείνωσης των γενικών συνθηκών ζωής (διατροφή, συνθήκες υγιεινής, κ.λπ.). Απώλειες, επίσης, λόγω της υπογεννητικότητας που φυσικό είναι να εκδηλώνεται σε εποχές παρατεταμένου πολεμικού συναγερμού και όλων των σχετικών απειλών και κινδύνων και εμποδίων.

«Στις στατιστικές αποτυπώνονται, εκτός από τις ποσοτικές μεταβολές του πληθυσμού, και ποιοτικές αλλαγές στις τοπικές κοινωνίες. Το 1928 σε όλα τα διαμερίσματα της Ελλάδας οι κάτοικοι που γεννήθηκαν στο εσωτερικό ζουν σε ποσοστά μεγαλύτερα του 93% στον τόπο όπου γεννήθηκαν και διατηρούν δυνατούς δεσμούς εντοπιότητας, με μόνη εξαίρεση τη Στερεά Ελλάδα όπου λόγω της πρωτεύουσας το ποσοστό κατεβαίνει περίπου στο 80%. Η ύπαρξη 1.159.311 ανθρώπων γεννημένων στο εξωτερικό δημιουργεί μια κραυγαλέα αντίθεση και μια τομή στην κοινωνία που ξεφεύγει από το πλαίσιο της νομικής, πολιτικής ή δημοσιονομικής αντίληψης του θέματος. Αν υπολογίσει κανείς ότι σημαντικό μέρος από τους «επήλυδες» έχει αποκτήσει απογόνους κατά τη βραχύχρονη εγκατάσταση στην Ελλάδα, μπορούμε να αντιληφθούμε τη βαρύτητα της παρουσίας των «ξενόφερτων» για τις ελλαδικές κοινωνίες του Μεσοπολέμου»⁶. Ένας τεράστιος πληθυσμιακός όγκος προστίθεται «βίαια» στον βασικό κορμό, και αυτό, και μόνο σε επίπεδο μεγεθών θεωρημένο, δεδομένου ότι δεν είναι ας πούμε μια προσθήκη 1.000.000 σε έναν αρχικό πληθυσμό 100.000.000, βεβαιώνει με ένταση για τη βαθιά και πολυεπίπεδη αναστάτωση που προκαλεί. Το προσημειώνουμε

---

⁶ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 204

γιατί δεν είναι μονοσήμαντα θέμα «νοοτροπίας» και «προκαταλήψεων» και άλλα τέτοια ιδεολογικά και της κοινωνικής ψυχολογίας, η στάση απέναντι στους «νεοφερμένους», αλλά σε καίριο βαθμό συναρτάται και με τις ανατροπές στη «συνήθη ζωή», την επιβολή μιας μη οικείας και γνώριμης «κανονικότητας», και, βέβαια, τους χειρισμούς της πολιτείας.

Με τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι ευχερές να υπολογίσουμε πόσοι ακριβώς πρόσφυγες πέρασαν ξεριζωμένοι τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι και το 1940(οι μετακινήσεις πληθυσμών, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, δεν περιορίζονται στενά σε μια δραματική εποχή γύρω από το κάπνισμα και την καταστροφή της Σμύρνης, αλλά διαχέονται σε μια παραγμένη ιστορική περίοδο περίπου τριάντα χρόνων). Δεν είναι ευχερές διότι οι μόνες γενικές και ολοκληρωμένες καταγραφές του προσφυγικού πληθυσμού γίνονται το 1928 (είναι η εποχή της πρώτης γενικής απογραφής) και το 1923 με την Ειδική Απογραφή Προσφύγων που οργάνωσε το τότε Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Έξω από αυτά τα αξιόπιστα ντοκουμέντα, διαθέτουμε μόνο διάσπαρτες και αποσπασματικές ατελείς πληροφορίες, κυρίως έμμεσες και χρήσιμες μετά από πολλά φίλτρα, που αφορούν, βασικά, δεδομένα για την περιθάλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων για οικονομικούς και δημοσιονομικούς λόγους. Τα παρεχόμενα στοιχεία είναι πολύ περιορισμένα, και σε αριθμό και σε ποιότητα αποτυπώσεων των καταστάσεων, με εξαίρεση όσα αφορούν τη Μακεδονία και τη Θράκη, αφού εκεί δημιουργείται μια εντελώς καινούργια κρατικοπολιτική δομή: η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών απαιτεί και επιβάλλει ένα πλήρες γραφειοκρατικό σύστημα, οπότε κάθε δεδομένο εγγράφεται σαν λειτουργική λεπτομέρεια και, έτσι, έχουμε μια καθαρή πλατιά εικόνα και για το προσφυγικό. Θεωρούμε χρήσιμη τη γνώμη του καθηγητή Γ. Μαυρογορδάτου:

«Επικρατεί μέχρι σήμερα μεγάλη σύγχυση σχετικά με τον συνολικό αριθμό των προσφύγων. Άλλοι επικαλούνται την απογραφή του 1928, άλλοι την αγνοούν ή τη θεωρούν υποεκτίμηση και κάνουν λόγο για ενάμισι εκατομμύριο. Η απογραφή πληθυσμού του 1928 καταμέτρησε 1.221. 849 πρόσφυγες και δίνει την πιο λεπτομερή εικόνα της κατανομής τους κατά χώρα προέλευσης. Οι πρόσφυγες από την Τουρκία ήσαν 1.104.216. Από αυτούς, 1.017.794 είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Σύμφωνα με την

Ίδια απογραφή, ο γηγενής πληθυσμός ήταν σχεδόν πέντε εκατομμύρια (4.983.835). Με άλλα λόγια οι πρόσφυγες συνολικά αποτελούσαν το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ελλάδας(και όχι το 25% όπως συχνά αναφέρεται). Ωστόσο η απογραφή του 1928 μέτρησε ως πρόσφυγες και τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα από πρόσφυγα πατέρα. Ήσαν συνολικά 135.581 τα προσφυγόπουλα μέχρι και έξι ετών, δηλαδή όσα κατά τεκμήριο είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα. Από την άποψη αυτή, η απογραφή του 1928 συνιστά υπερεκτίμηση του αρχικού αριθμού των προσφύγων. Αντίστροφα, όμως, η απογραφή του 1928 δεν υπολόγισε τους αμέτρητους θανάτους προσφύγων τον πρώτο καιρό, όταν επικράτησε εξαιρετικά υψηλή θνησιμότητα λόγω των συνθηκών. Ούτε υπολόγισε όσους μετανάστες μετανάστευσαν σε άλλες χώρες, είτε απευθείας είτε μετά από σύντομη παραμονή στην Ελλάδα. Συμπερασματικά, είναι εντελώς αδύνατο να υπολογιστεί με ακρίβεια ο συνολικός αριθμός των προσφύγων. Το ενάμισι εκατομμύριο μπορεί να θεωρηθεί εύλογο ανώτατο όριο, αλλά μόνο αν περιληφθούν και οι πρόσφυγες προ του 1922, καθώς και οι πρόσφυγες από άλλες χώρες πλην της Τουρκίας⁷».

Για μια ολοκληρωμένη παράσταση του προσφυγικού ζητήματος, παραθέτουμε και τα παρακάτω χρήσιμα πληροφοριακά στοιχεία:

«Το 1923 απογράφονται στη μη υποχρεωτική απογραφή των προσφύγων 786.431 πρόσφυγες που συγκεντρώνονται στη συντριπτική τους πλειονότητα στα διαμερίσματα και στις Γενικές Διοικήσεις γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Στην Επαρχία Αττικής εγκαθίστανται 123.435 πρόσφυγες, το 15,7%, ενώ στην Επαρχία Θεσσαλονίκης 99.007, δηλαδή το 12,59% του συνόλου. Στην απογραφή του 1928, τη μόνη γενική απογραφή στην οποία οι πρόσφυγες απογράφονται ως ξεχωριστή κατηγορία, ο αριθμός τους ανέρχεται συνολικά σε 1.221.849 πρόσωπα, από τα οποία μόνο τα 151.892 δήλωσαν ότι ήρθαν πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η συντριπτική τους πλειονότητα, το 52, 24%, είναι εγκατεστημένη στο Διοικητικό Διαμέρισμα της Μακεδονίας, και ένα σημαντικό ποσοστό, το 25,06%, στο αντίστοιχο Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας. Η παρουσία των προσφύγων άλλαξε

---

⁷ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

την εικόνα του πληθυσμού στους τόπους όπου έλαβε χώρα ομαδική εγκατάσταση, αλλά μόνο σε τέσσερις περιφέρειες μετέβαλε σημαντικά τη δομή του πληθυσμού με ποσοστά ανώτερα του 10% στην επικράτειά τους. Η ανακατανομή των προσφύγων «ευνόησε» τον εποικισμό των συνοριακών περιοχών στη Βόρεια Ελλάδα, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στη Στερεά Ελλάδα»⁸.

Δ. Οι όροι κατανομής των προσφυγικών πληθυσμών στην επικράτεια

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί διαχέονται στο σώμα του ελληνικού κράτους δημιουργώντας μια νέα σύνθεση στο εσωτερικό της εθνικής επικράτειας. Η διάχυσή τους γίνεται σε υψηλά ποσοστά, καταλήγοντας σε νέες κοινωνικές και πολιτιστικές ποιότητες. Διότι, βέβαια, το θέμα δεν είναι στενά και επιφανειακά ποσοτικό, με την έννοια του μεγέθους και της πυκνότητας του πληθυσμού (που και αυτά, βέβαια, δεν είναι αμελητέος παράγοντας εξετάζοντας τις γενικές δομές ζωής μιας πολιτείας). Είναι, πλατύτερα και βαθύτερα, μια ακολουθία ποιοτικών μεταλλαγών που αφορούν από τις καθημερινές συλλογικές συνήθειες και ροπές μέχρι τις ανταλλασσόμενες ιδεολογικές αναπαραστάσεις (δηλαδή ό,τι αποκαλούμε «κοινωνικά ήθη» και «κοινωνικά πρότυπα») και τα μοντέλα κατανάλωσης και εργασίας έως τις μορφές και τα χαρακτηριστικά των πολιτικών προτιμήσεων.

Κυρίως στον Βορρά (αλλά και σε Αθήνα και Πειραιά) έχουμε μεγάλες συγκεντρώσεις προσφυγικού πληθυσμού. Η αναλογία ξένου και γηγενούς πληθυσμού αλλάζει σε σημαντικό βαθμό και αυτές οι ανακατατάξεις επηρεάζουν βαθιά όλα τα συστατικά και τις λειτουργίες της κοινωνικής ζωής. Στη Μακεδονία οι πρόσφυγες αγγίζουν το 45% με τη Θεσσαλονίκη να είναι πλέον προσφυγούπολη κατά σχεδόν 50%. Στη Θράκη, που γενικά είναι αραιοκατοικημένη, το ποσοστό φτάνει στο 35% με την Ξάνθη (όπου καταγράφεται και η πιο πυκνή παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου) να προηγείται με σχεδόν 41%. Στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια η κατανομή δίνει ένα περίπου 25% στους πρόσφυγες. Στην Κρήτη η προσφυγική συγκέντρωση είναι πολύ χαμηλή, εντοπίζεται κυρίως στο Ηράκλειο, και δεν ξεπερνά το 8%. Λίαν ισχνή είναι η παρουσία προσφυγικών όγκων στην Ήπειρο, τις Κυκλάδες, τα Ιόνια και την Πελοπόννησο.

---

⁸ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 202

Αυτή η διασπορά των προσφυγικών πληθυσμών δεν γίνεται συμπτωματικά ούτε με τη μεσολάβηση ενός αποκλειστικά κριτηρίου. Έχει επικρατήσει η γνώμη ότι οι προσφυγικοί πληθυσμοί κατευθύνθηκαν σε συγκεκριμένες εδαφικές επικράτειες για λόγους, πρωτίστως αν όχι αποκλειστικά, «εθνικούς»: δηλαδή, ότι το κράτος εγκατέστησε τους πρόσφυγες με γνώμονα την εθνολογική υπεροχή, το ελληνικό εθνικό στοιχείο να είναι κυρίαρχο έναντι βασικά των μουσουλμάνων. Βέβαια, αυτό ήταν λίαν σημαντικό κίνητρο και επηρέασε τις γενικές αποφάσεις και τους σχεδιασμούς. Σχετικώς δε πρέπει να αναφερθεί ότι οι αντικειμενικές εθνολογικές μεταβολές ώθησαν προς συγκεκριμένες περιοχές : όταν έγινε η αποχώρηση – έξωση των μουσουλμανικών (και των Εξαρχικών που ήταν, όμως, σαφώς πολύ μικροί) πληθυσμών, έμειναν χωρίς ιδιοκτησία και αξιοποίηση πολύ μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που αποτελούσαν κτήμα των μουσουλμάνων που έφυγαν. Και με δεδομένο ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός ήταν εκεί κυρίως συγκεντρωμένος (δίπλα στην «καρδιά» της Οθωμανικής αυτοκρατορίας), είναι φυσικό και λογικό επόμενο εκεί κυρίως να κατευθυνθούν προς εγκατάσταση οι προσφυγικοί πληθυσμοί⁹.

Πάντως πρέπει, εξετάζοντας το ζήτημα της κατανομής του τεράστιου προσφυγικού όγκου, να συνεκτιμήσουμε τρεις σημαντικούς παράγοντες που επιδράσανε καθοριστικά στην «επιλογή» χώρου εγκατάστασης:

A. «Η διαθεσιμότητα της γης και της στέγης υπήρξε η αναγκαία συνθήκη για την εγκατάσταση των προσφύγων. Μεγάλες γαιοκτησίες που μπορούσαν να τύχουν διαχείρισης από το ελληνικό κράτος βρίσκονταν κυρίως σε περιοχές όπου προϋπήρχαν τσιφλίκια και μεγάλες ιδιοκτησίες θρησκευτικών ιδρυμάτων, μουσουλμανικών ή χριστιανικών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τα τελευταία αποτελεί η Χαλκιδική, όπου αναπτύχθηκε μια σειρά από προσφυγικούς οικισμούς σε εδάφη μετοχίων των μονών του Αγίου Όρους. Στη Μακεδονία και στη Θράκη η μετατροπή των βοσκότοπων σε χωράφια και η προοπτική δημιουργίας νέων καλλιεργήσιμων εδαφών με αποξηραντικά και εγγειοβελτιωτικά έργα δημιουργούσε ευνοϊκές προοπτικές για να στεριώσουν οι πρόσφυγες στις νέες εστίες τους. Ανάλογες συνθήκες διαμορφώνονταν στη νότια Ελλάδα, σε περιοχές όπου είχαν διατηρηθεί μεγάλες ιδιοκτησίες μετά την Επανάσταση του 1821, όπως η Αττική και η Εύβοια. Επίσης

---

⁹ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 202

διαμορφώνονταν προοπτικές βελτίωσης της γης, όπως στη Βοιωτία, ή υπήρχε η δυνατότητα επέκτασης της καλλιεργήσιμης γης και της μικρής ιδιοκτησίας εις βάρος δασικών εκτάσεων και των κτημάτων του Στέμματος, όπως στη βόρεια και ανατολική Αττική»¹⁰. Είναι προφανές ότι το πρώτο και κρίσιμο κριτήριο ήταν η διαθεσιμότητα βιώσιμου χώρου με δεδομένες δυνατότητες-προϋποθέσεις επιβίωσης και ανάπτυξης. Σίγουρα θα έπρεπε, όσο γινόταν, να αποφευχθεί μια εγκατάσταση που θα ερμηνευόταν σαν ευνοϊκή μεταχείριση των προσφύγων απέναντι σε τμήματα του πληθυσμού με σοβαρά προβλήματα επιβίωσης και ομαλής κοινωνικής ένταξης, αφού μια τέτοια ερμηνεία θα πυροδοτούσε έναν λίαν επικίνδυνο διχασμό, εθνικής και κοινωνικής φύσης. Οι πρόσφυγες, με έναν συνετό προγραμματισμό, «αξιοποιήθηκαν» σαν ανθρώπινο δυναμικό για μια πολλαπλά ωφέλιμη γεωργική ανάπτυξη που περιελάμβανε σαν εκ των πραγμάτων λειτουργική πτυχή την εκμετάλλευση «εθνικών γαιών» που έμεναν ανενεργές στο πλαίσιο μιας στάσιμης εθνικής πορείας με «κλειστά» παραδοσιακά χαρακτηριστικά.

Β. Ο δεύτερος καθοριστικός παράγοντας, για την κατανομή του προσφυγικού πληθυσμού στο εσωτερικό της εθνικής επικράτειας, εκτός από τη διαθεσιμότητα της γης, ήταν η δυνατότητα ενσωμάτωσης των προσφύγων σε εργατικές δραστηριότητες (όχι ιδιοκτησιακές λειτουργίες, δηλαδή κατοχή γης) είτε βιομηχανικού είτε αγροτικού τύπου. Στον ελληνικό οικονομικό χάρτη υπήρχαν πολλά σημεία με εδραιωμένη είτε μια σταθερή «καθαρή» βιομηχανική παραγωγή (εργοστασιακές και μεγάλες βιοτεχνικές μονάδες), είτε μια βιομηχανική δραστηριότητα συναρτημένη με γεωργικά προϊόντα, καθώς και μεγάλες δομές συγκέντρωσης και επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων με μεγάλη κοινωνική απήχηση (πχ. Καπνός). Οι ελίτ αυτών των δραστηριοτήτων, οι ιδιοκτήτες-επιχειρηματίες των κλάδων αυτών, σε συγκεκριμένες περιοχές με παράδοση και με όγκο απόδοσης, κατέβαλαν κάθε προσπάθεια ώστε μεγάλα τμήματα του προσφυγικού πληθυσμού να εγκατασταθούν εκεί ώστε να δημιουργηθεί μια δυναμική, πρόθυμη και συμφέρουσα τοπική αγορά εργασίας. Οι πρόσφυγες, ξεριζωμένοι από τις οικείες τους βιοτικές δραστηριότητες, κοινωνικά και επαγγελματικά-βιοτικά μετέωροι και επισφαλείς, συνιστούσαν ένα αποτελεσματικό και ανεξάντλητο νέο προλεταριάτο, διαθέσιμο από κάθε άποψη να απορροφηθεί στο παραδοσιακό σύστημα εργασιακών σχέσεων. Η Θεσσαλονίκη,

---

¹⁰ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 205

η Δράμα και η Καβάλα, η Ξάνθη και ο Βόλος, το Αγρίνιο και η Ερμούπολη, η Καλαμάτα και η Πάτρα, το Αίγιο, το Άργος και το Ναύπλιο : ιστορικά κέντρα της εγχώριας βιομηχανίας-μεγαλοβιοτεχνίας, γίνονται οι «διψασμένοι» υποδοχείς αυτής της νέας εργατικής τάξης που δίνει αγώνα επιβίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Τέτοια παραγωγική διοχέτευση σημειώνεται και σε νησιά του Αιγαίου με πλούσια παράδοση σε μικρές μεταποιητικές μονάδες με έμφαση στη σαπωνοποιία, τη βυρσοδεψία και την κεραμική. Βέβαια, αποφασιστικό ποσοστό του προσφυγικού όγκου τοποθετείται σε Αθήνα και Πειραιά. Όλη αυτή η κοινωνική κίνηση θα καταλήξει και σε μια ζωηρή ενεργοποίηση του εθνικού παραγωγικού μηχανισμού, και σε σχηματισμό ενός τυπικού προλεταριάτου δυτικών προδιαγραφών, και σε ποικίλες όψεις και εκφράσεις της αστικοποίησης της συλλογικής ζωής¹¹.

Γ. Ένα τρίτο «κριτήριο εγκατάστασης» ήταν, για λόγους εντελώς αντικειμενικούς και συνδεδεμένους με το ιστορικό παρελθόν και τις ανθρώπινες δραστηριότητες, τα σημεία άφιξης των προσφυγικών κυμάτων. Δηλαδή, εκεί όπου υπήρχαν «κέντρα υποδοχής» είτε λιμάνια και πόλεις που σε παλαιότερες στιγμές διώξεων(λ.χ. σφαγές και διώξεις ελληνικών πληθυσμών κατά τον Α΄ ΠΠ, που έφεραν διωκόμενο κόσμο εδώ για σωτηρία και μετά αυτός ο πληθυσμός επέστρεψε μη αναμένοντας την νέα αγριότητα) φιλοξένησαν προσφυγικό κόσμο. Αυτοί οι τόποι, ας πούμε «οικείοι» για τους πρόσφυγες, είτε εκ των πραγμάτων «αγκυροβόλια» σε μια εφιαλτική περιπλάνηση υπό το άγχος του θανάτου, γίνονται «γη της Επαγγελίας» για τους ξεριζωμένους και απελπισμένους μικρασιαστικούς πληθυσμούς που η ζωή τους έχει εξελιχθεί σε αγωνία επιβίωσης μέρα τη μέρα. *«Για παράδειγμα, οι πρόσφυγες της Ηπείρου αποβιβάζονται στα λιμάνια της Πρέβεζας και της Ηγουμενίτσας, ενώ τα νησιά του βορειανατολικού Αιγαίου υποδέχονται αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων από τις απέναντι ακτές και από την Προποντίδα, που διαφεύγουν πολλές φορές με ίδια μέσα και ανεξάρτητα από τις μαζικές μετακινήσεις με μεγάλα πλοία και σιδηροδρομικούς συρμούς. Ανάλογα διαμορφώθηκε η κατάσταση στη Θράκη, όπου ολόκληρα χωριά μεταφέρθηκαν σε μικρή απόσταση στις περιοχές εντεύθεν του ποταμού Έβρου με υποζύγια ή πεζή»¹².*

¹¹ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 209

¹² Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 209

Ένα θέμα, στενά συνδεδεμένο με το θέμα των «κριτηρίων εγκατάστασης», είναι το λεγόμενο «εκλογικό πρόκριμα», δηλαδή ότι οι προσφυγικοί πληθυσμοί αντιμετωπίστηκαν, από το κράτος (βασικά εδώ εννοείται η βενιζελική διακυβέρνηση) σαν «εκλογική πελατεία» και κατανεμήθηκαν στα αστικά κέντρα κυρίως με στόχο την τεχνητή αλλοίωση της εκλογικής σύνθεσης (δηλαδή να αυξηθεί ο αριθμός των ψηφοφόρων, στις βασικές μεγάλες εκλογικές ζώνες, που θα ήταν δεκτικοί στην αντιμοναρχική ρητορική και θα υποστήριζαν τον Βενιζέλο της «Ελλάδας των τριών ηπείρων και των πέντε θαλασσών»). Παραθέτουμε αυτούσια μια καίρια ανασκευαστική επιχειρηματολογία:

«Ένας ιδιαίτερα ανθεκτικός μύθος βεβαιώνει ότι οι Βενιζελικοί τάχα εγκατέστησαν πολλούς πρόσφυγες γύρω από τις μεγάλες πόλεις για λόγους καθαρά εκλογικούς. Και μόνο ως σκέψη μαρτυρεί πλήρη άγνοια ή, έστω, παραγνώριση των στόχων και των πραγματικών συνθηκών της προσφυγικής αποκατάστασης. Για την αποτροπή του κινδύνου της κοινωνικής ανατροπής, επιδιώχθηκε η άμεση μετατροπή των προσφύγων σε μικροϊδιοκτήτες. Αυτή ήταν εφικτή μόνο στον αγροτικό τομέα. Εκεί, άλλωστε, υπήρχαν τα σπίτια και τα χωράφια των Τούρκων (και Βουλγάρων) που ανταλλάχθηκαν, καθώς και γενικά τσιφλίκια προς διανομή. Κατά συνέπεια, επιδιώχθηκε να αποκατασταθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι πρόσφυγες στην ύπαιθρο ως μικροϊδιοκτήτες αγρότες. Για τον σκοπό αυτό εξαντλήθηκαν όλα τα περιθώρια από την άποψη των διαθέσιμων εδαφών. Χρησιμοποιήθηκαν ακόμα και ακατάλληλα ή άγονα εδάφη, εδάφη που ήσαν πριν ακαλλιέργητα, που ήσαν πριν βοσκές. Καταστράφηκε, έτσι, η νομαδική κτηνοτροφία, αλλά και γενικότερα τα καλλιεργητικά συστήματα που ήσαν συνυφασμένα με τα τσιφλίκια-χωρίς να αντικατασταθούν από άλλα. Με τις συνθήκες αυτές η χωρητικότητα της υπαίθρου είχε πλέον εξαντληθεί και μόνο στις μεγάλες πόλεις μπορούσαν οι υπόλοιποι πρόσφυγες να έχουν προοπτικές άλλης απασχόλησης. Όσοι, λοιπόν, επιμένουν να αναπαράγουν αυτό τον αρχικά αντιβενιζελικό αλλά ανθεκτικό μύθο, οφείλουν να εξηγήσουν επιτέλους πού αλλού μπορούσαν να εγκατασταθούν-και να επιβιώσουν- όλοι αυτοί οι πληθυσμοί. Στις βουνοκορφές; Πολλοί,

άλλωστε, κατέφυγαν μόνοι τους στις πόλεις, νικημένοι από τις εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες της αρχικής εγκατάστασης στην ύπαιθρο»¹³.

Η εγκατάσταση των εκατομμυρίων προσφύγων, από την πρώτη βασική άποψη της διαμονής σε ένα τόπο με όρους επιβίωσης (δηλαδή όχι απλά «φιλοξενία»), ήταν ένα επικό έργο που διεκπεραιώθηκε όχι άσχημα από την ελληνική Πολιτεία. Η Ελλάδα προερχόταν από μια εξοντωτική ταλαιπωρία πολλών χρόνων και κλήθηκε να διαχειριστεί ένα τεράστιο πληθυσμιακό όγκο τη στιγμή που σε όλα τα επίπεδα ήταν σε κατάσταση σοβαρής κρίσης και δυσλειτουργίας. Και ομολογουμένως, και με τις κατάλληλες διεθνείς βοήθειες, κατάφερε να ενσωματώσει τους ξεριζωμένους αδελφούς και να δημιουργήσει συνθήκες και προϋποθέσεις για μια διαφορετική ανάπτυξη, και οικονομικά και κοινωνικά και πολιτισμικά.

Με δεδομένα ότι η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία του ελληνικού έθνους ήταν αυτή κατά τη μικρασιατική καταστροφή με τις ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές που συνέβησαν στις τοπικές κοινωνίες εξαιτίας των νεοφερμένων.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην ενεργητική παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Μικρασία και στην αρμονική συνύπαρξη πολλών εθνοτήτων υπό τη σκέπη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Αυτή η πολυπολιτισμική συνύπαρξη ήταν αξιοθαύμαστη και στηριζόταν στην αποδοχή του άλλου γι' αυτό και γέννησε τη συνεργασία όλων των εθνοτήτων. Με εστίαση στο μοντέλο της Σμύρνης που αντικατόπτριζε μια ανώτερη ποιότητα ζωής σε μια εποχή που το παραδοσιακό Οθωμανικό κράτος ήταν υπό διάλυση. Μοντέλο πόλης που είναι εκφραστής της οικονομικής ακμής και του πνευματικού και πολιτιστικού μεγαλείου.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στη γενοκτονία των Ποντίων. Συγκεκριμένα στην απόσπαση τους στα διαβόητα «Τάγματα Εργασίας» που δεν ήταν άλλο παρά «τάγματα εξόντωσης και εξολόθρευσης». Επίσης στη δεύτερη φάση (1916-1918) της

---

¹³ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

τερατώδους μορφής μαζικών εγκλημάτων και στην τρίτη φάση της εξαφάνισης ποντιακών χωριών.

Ακολουθεί και η καταστροφή της Σμύρνης μετά την κατάρρευση του μετώπου και η «τρελή» φυγή προς κάθε κατεύθυνση. Η φωτιά κάνει στάχτη τα πάντα και σκορπά πανικό και απόγνωση. Οι σκηνές που εκτυλίσσονται είναι σκηνές αρχαίας τραγωδίας.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στα οργανωτικά σχήματα μέριμνας για τους πρόσφυγες και στο ανθρωπιστικό έργο τους καθώς και στην παγκόσμια ανθρωπιστική κινητοποίηση που πήρε μεγάλες διαστάσεις εφόσον η ανθρωπότητα δεν έμεινε ασυγκίνητη από το δράμα της ζωής των λαών της Ανατολής.

Τέλος το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην εγκατάσταση των προσφύγων, στα προβλήματα που προέκυψαν μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Παρά όμως τις δυσκολίες η ενσωμάτωσή τους επετεύχθη και έτσι κατάφεραν να ενσωματωθούν και να κάνουν τη χώρα μας πλουσιότερη και παραγωγικότερη σε όλους τους τομείς.

Α΄ Κεφάλαιο

Το μεγαλείο της Μικράς Ασίας και ειδικότερα της Σμύρνης πριν την Καταστροφή

1.1. Ειρηνικές σχέσεις αρμονικής συνύπαρξης πριν την Καταστροφή

Ο Ελληνισμός, που έζησε την ανείπωτη φρίκη της οργανωμένης εθνικιστικής βίας και του οριστικού ξεριζωμού, δεν ήταν μια «περαστική» παρουσία στον ευρύτερο μικρασιαστικό χώρο, και αυτό πρέπει να γίνει σαφές, γιατί δημιουργούνται παραπλανητικές εντυπώσεις. Εντυπώσεις πολιτικής χροιάς που δεν ανταποκρίνονται στα ιστορικά και πολιτισμικά δεδομένα. Ο Ελληνισμός της Ανατολής δεν ήταν μια «δύναμη άρνησης» του «ιθαγενούς στοιχείου», μια αποικιοκρατική δύναμη με αλαζονεία και περιφρόνηση, για τον απλούστατο λόγο ότι στην πραγματικότητα αποτελεί ο ίδιος «ιθαγενές στοιχείο», δηλαδή βρίσκεται εκεί και μεγαλουργεί πάρα πολλούς αιώνες πριν εμφανιστούν και κάνουν κατοχή οι Τούρκοι.

Υπάρχει μια «εύκολη» τάση να «δικαιολογείται» η εθνικιστική βία της κεμαλικής στρατηγικής με το «επιχείρημα» ότι ο ελληνισμός στα μικρασιατικά χώματα ήταν μια «αποικιοκρατική παρουσία», ότι δηλαδή επρόκειτο για μια «κατάκτηση» όπως στις κλασικές διακρατικές σχέσεις εξάρτησης – υποταγής στο πλαίσιο της Αποικιοκρατίας. Όμως, αυτό είναι μεγάλο σφάλμα γιατί η ελληνική παρουσία στη μικρασιατική γη χρονολογείται από πολλούς αιώνες προ Χριστού, και είναι αποτέλεσμα μετακινήσεων δημιουργικής μετεγκατάστασης. Μιλάμε για τους μεγάλους Αποικισμούς της αρχαίας εποχής, με τους οποίους δόθηκε από κάθε άποψη ζωή σε χαρισματικές αλλά αναξιοποίητες περιοχές. Ο μετακινούμενος ελληνισμός δεν «κατέκτησε» κανένα λαό, δεν κυριεύσε καμιά ξένη χώρα, απλά, αντιμετωπίζοντας οξυμένα βιοτικά και πολιτικά προβλήματα, διοχέτευσε ένα μέρος του δυναμικού του σε άλλους τόπους όπου έφτιαξε δημιουργικές νέες εστίες, άνθησε οικονομικά-εμπορικά, και «παρήγαγε» έναν πλούσιο πολιτισμό, κανονικό «κινητήρα» για την παγκόσμια πολιτιστική κίνηση. «Επεκτατισμός» είναι να επεμβαίνεις βίαια σε μια άλλη διαμορφωμένη κρατική-πολιτισμική δομή, να καταλύεις την αυτονομία της και τους τρόπους της, να την «ακυρώνεις» και να την ενσωματώνεις αυταρχικά στα δικά σου μοντέλα και συστήματα. Και κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην περίπτωση του διαχεόμενου ελληνισμού, αφού οι μετακινούμενοι Έλληνες απλώς έφτιαζαν βάσεις επιβίωσης με απόλυτο σεβασμό στο γενικό περιβάλλον. Ο ελληνισμός

των Αποικισμών, ορεξάτος για συνολική δημιουργία, μετέτρεψε την εγγύς Ανατολή σε μια εύφορη γη πλούσιας παραγωγής και σε πλέγμα κέντρων ανάπτυξης και πλούτου με άξονα το εμπόριο και τις ανταλλαγές¹⁴.

Και, βέβαια, είναι με ξεχωριστή σημασία να τονίσουμε ότι η ελληνική παρουσία σε κείνους τους τόπους (γειτονικούς, στην ουσία, με τη μητροπολιτική Ελλάδα, και από κάθε άποψη οικείου με την ελληνική εμπειρία) προσλαμβάνει στον ύψιστο βαθμό τον χαρακτήρα μιας πολιτιστικής κοσμογονίας. Οι Έλληνες μεταβαίνουν σαν «μετανάστες» εκεί και με τον τρόπο της ύπαρξής τους ανασύρουν αυτούς τους ιστορικούς χώρους από τον «πρωτογονισμό», από τη στατική ζωή με «κλειστό» επίκεντρο τη γη, και τους δίνουν μια υποδειγματική θαυμαστή πολιτιστική άνθηση. Είναι κι άλλοι λαοί, εκεί κοντά, που έχουν πολιτισμό είτε αναπτύσσουν κερδοφόρες εμπορικές δραστηριότητες (π.χ. Φοίνικες), αλλά οι Έλληνες ξεχωρίζουν γιατί όχι μόνο κάνουν πηγή πλούτου μια «ξεχασμένη» γωνιά αλλά αυτό τον πλούτο, αυτή την υλική ευημερία τη νιώθουν και τη βιώνουν σαν μοναδική «προίκα» στη ζωή τους, σαν ιδεώδη βάση για μια ολόπλευρη πνευματική και πολιτιστική ανύψωση.

Είναι εξόφθαλμη παραχάραξη της ιστορικής αλήθειας να επικαλείσαι «ιστορικά δικαιώματα» σε μια περιοχή όπου ήρθες σαν βάρβαρος κατακτητής και υπέταξες ανθρώπους που εκεί έχτισαν όχι μόνο μια ανθηρή κοινότητα με πολλά οικιστικά κέντρα αλλά εργάστηκαν για την παραγωγή ενός πρωτοπόρου πολιτισμού δίνοντας συνειδητά έμφαση στον πολιτισμό και την παιδεία. Η Έφεσος του Ηράκλειτου, τα παράλια του Ομήρου, είναι γνήσια, πρωτότυπα ελληνικά συνθέματα που εκφράζουν και την υψηλή στάθμη του ελληνικού πνεύματος αλλά και, κυρίως, την πρωτογενή παρουσία και προσφορά του ελληνισμού εκεί.

Κάνοντας μια πρώτη γενική εισαγωγή, τονίζουμε ότι η Μικρά Ασία, τόπος ευλογημένος με τεράστιο φυσικό πλούτο, βρίσκεται στην άκρη της ασιατικής ηπείρου, εφάπτεται με την Ευρώπη και είναι απέναντι από την Αφρική. Βρέχεται από τρεις «πολυσύχναστες» θάλασσες, την ανατολική Μεσόγειο, το Αιγαίο Πέλαγος και τον Εύξεινο Πόντο που «κατεβάζει» τα νερά της Μαύρης Θάλασσας («Μαύρη» σε αντίστιξη με την «Άσπρη» θάλασσα, το Αιγαίο). Η ίδια η φυσική της θέση κάνει τη Μικρασία ένα πλήρες

¹⁴ Βλ. Αγτζίδης, *Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015, σ. 200 – 202

σταυροδρόμι για τη διακίνηση χερσαίου και θαλάσσιου εμπορίου, αλλά και ένα «στέκι» συνάντησης και αλληλεπίδρασης λαών και πολιτισμών. Αυτή η θέση, αυτή η προνομιά γεωγραφία, δίνει στη Μικρασία την αίγλη μιας υπερπρονομιάς περιοχής που σίγουρα γίνεται γρήγορα μήλον της έριδος με την κατοχή της να είναι διακαής πόθος. Σε αυτή την εύφορη γη των μοναδικών φυσικών και γεωπολιτικών προνομίων, ο Ελληνισμός ριζώνει, διακλαδίζεται, και στερεώνει μια γενική ηγεμονία από αρχαιοτάτων χρόνων. Επίκεντρο, λαμπρή και ανθούσα πρωτεύουσα του Μικρασιατικού Ελληνισμού, η Σμύρνη(η Γκιαούρ Izmīr των Τούρκων), με το επιβλητικό φυσικό της λιμάνι στο μέσο του Αιγαίου, συνδεδεμένη ακτοπλοϊκώς με τη Μέση Ανατολή, τη Δύση και τον Εύξεινο Πόντο, και σιδηροδρομικώς με τα σημαντικότερα κέντρα της ενδοχώρας.

Γενικά στη Μικρασία, αυτό το ιστορικό λίκνο του πολυσήμαντου προκλασικού («προσωκρατικού») πολιτισμού, με την αδιάκοπη ενεργητική παρουσία του δεσπόζοντος ελληνικού στοιχείου επί αιώνες, ζουν μαζί, αρμονικά, πολλές εθνότητες, υπό τη σκέπη-εξουσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι κάτι σαν «πολυπολιτισμική κοινωνική συνύπαρξη» με βασικό χαρακτηριστικό την ελευθερία αντίληψης και επικοινωνίας που δημιουργεί ο «πολιτισμός του εμπορίου» και μια συνήθεια αμοιβαιότητας που έχει καλλιεργηθεί επί πολλούς αιώνες. Το τονίζουμε αυτό για να φανεί στον απαιτούμενο βαθμό η σαρωτική καταστροφικότητα της εθνικιστικής παράκρουσης που οδήγησε την πολιτική των Νεότουρκων στα γνωστά εγκλήματα με στόχο την «τουρκική εθνική ομοιογένεια». Όταν έγινε η Γενοκτονία των Ποντίων (και η συστηματική εξολόθρευση του Αρμενικού λαού), εκεί στα 1914-5, οι επιστημονικές ιστορικές και ανθρωπογεωγραφικές έρευνες μεγάλων επιστημονικών ιδρυμάτων (π.χ. Πανεπιστήμιο Tübingen σε μακρόχρονη έρευνα του 1986), καταγράφουν στον μικρασιατικό γεωπολιτικό χώρο 48 εθνότητες. Μικρές και μεγάλες σε πληθυσμιακό μέγεθος, καθεμιά με το ιδιαίτερο πολιτισμικό ειδικό της βάρος, «συνεργαζόμενοι» συντελεστές μιας υποδειγματικής πολιτισμικής συμβίωσης με πνεύμα αλληλοσεβασμού, που έχει κατακτηθεί όχι από την «προοδευτική βούληση» του κεντρικού κράτους αλλά από την ψυχολογία που καθορίζουν οι «προτροπές αγάπης» των ιερών θρησκευτικών κειμένων, από το έθος καθημερινής σχέσης και αμοιβαίας «εξάρτησης» στο πλαίσιο του κοινού βίου, από την

«ανοιχτομυαλιά» που επιβάλλει και γεννά μοιραία ο «πολιτισμός των ανταλλαγών». Από αυτές τις συνυπάρχουσες εθνικές κοινότητες :

2.568. 351 ήταν Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι

18.000 Καθολικοί της παπικής πίστης

14.461 Μελχίτες: ιδιότυπη (κυρίως αραβόφωνη και με χαρακτηριστικά εθνοθησκευτικής κοινότητας) χριστιανική τάση, και Ορθόδοξη και (βασικά) Καθολική (ουνίτικη) με ιδρυτική αναγωγή στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο και τήρηση του βυζαντινού εκκλησιαστικού τυπικού

5.500 Διαμαρτυρόμενοι (όλων των τάσεων του «διεθνοποιημένου» προτεσταντισμού που αποτελεί βασικό του πνευματικό «εργαλείο» η πολιτιστική υπονόμηση της «αντίπαλης» κοινωνικής συνοχής)

2.379 Κόπτες

637.268 Αρμένιοι

Οι Τούρκοι, τυπικά «ιδιοκτήτες» της μικρασιατικής γης, ήταν 1.802.697, και από αυτούς, όπως αποδείχθηκε, περίπου οι 500.000 ήταν Κρυπτοχριστιανοί¹⁵.

Είναι ορατό και μόνο με την αναφορά σε τυπικούς αριθμούς ότι οι «Έλληνες ήταν το πολυπληθέστερο τμήμα του μικρασιατικού πληθυσμού. Το πολυπληθέστερο και το πιο δραστήριο και δημιουργικό από κάθε άποψη, με κυρίαρχη παρουσία σε κάθε σημαντική σφαίρα της δημόσιας ζωής και του πολιτισμού. *«Στις αρχές του 20αι.οι Έλληνες της Μικρασίας ήταν περίπου το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού της περιοχής και είχαν αναδειχθεί στην κυρίαρχη οικονομική ελίτ της Αυτοκρατορίας η οποία βρισκόταν σε παρατεταμένη πολύμορφη διαδικασία κατάρρευσης και αποσύνθεσης. Μετά το διάταγμα «Χάτι Χουμαγιούν» του 1865, που επέτρεπε στους Χριστιανούς να κατέχουν γη και να συμμετέχουν στη διοίκηση, το ιδιαίτερα δραστήριο ελληνικό στοιχείο ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα στο εμπόριο, στις κατασκευές, στην άμεση παραγωγή, στην αλιεία, και τη ναυτιλία, αλλά και σε σύγχρονες, για την εποχή, καλλιέργειες της γης. Εκτιμάται ότι το 80% βασικών παραγωγικών δραστηριοτήτων ήταν στα χέρια των Ελλήνων και το υπόλοιπο κατά κύριο λόγο σε Αρμένιους. Σύμφωνα με σοβαρές μαρτυρίες, από τα 391 παραγωγικά*

¹⁵ Στ. Πολίτης, «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας μέχρι την καταστροφή», στην: *Ελεύθερη Ζώνη*, αρ. φ. 3905, Μάιος 2020

εργοστάσια που λειτουργούσαν στη Μικρά Ασία, τα 344 ανήκαν σε Έλληνες. Οι πρώτες βιοτεχνικές – βιομηχανικές μονάδες (κλωστοϋφαντουργίας, ταπητουργίας, ιματισμού, δέρματος, τροφίμων και ποτών, επεξεργασίας καπνού και διαφόρων αγροτικών προϊόντων, οικοδομικών υλικών) αναπτύχθηκαν σχεδόν αποκλειστικά από το ελληνικό στοιχείο. Αλλά και στις τέχνες, στις επιστήμες και τα γράμματα οι Έλληνες ήταν οι αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι, διαμορφώνοντας έτσι την ανερχόμενη αστική τάξη της χώρας. Σε αντίθεση με τους Ορθόδοξους Χριστιανούς, η άρχουσα τουρκογενής μουσουλμανική τάξη, στελεχώνει το στρατό και τη δημόσια διοίκηση. Τα ευρύτερα στρώματα του μουσουλμανικού πληθυσμού ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία, ενώ δεν είναι λίγοι εκείνοι που υπηρετούν ως κατώτερο προσωπικό σε Έλληνες πλούσιους και προύχοντες»¹⁶. Είναι μια πρώτη, εντελώς περιγραμματική παράσταση που, όμως, δείχνει με ενάργεια τη σπουδαιότητα της ιστορικής παρουσίας του μικρασιατικού Ελληνισμού και, μέσω αυτής, το μέγεθος της φοβερής καταστροφής. Οι Έλληνες είναι η «ηγέτιδα τάξη σε μια πολιτιστική δομή ετερόκλητη και αντιφατική, και υπό τη δική τους κοινωνική ηγεσία η Μικρά Ασία είναι σε μια σταθερή τροχιά θαυμαστής προόδου και ανάπτυξης.

Και, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, αυτή η «δύναμη κοινωνικής ηγεσίας», η ελληνική ελίτ, βρίσκεται σε σχέσεις δημιουργικής ισορροπίας και αρμονικής συνύπαρξης και με τις άλλες μειονοτικές εθνότητες και με τους Τούρκους. Και αυτή η παρατήρηση είναι λίαν σημαντική γιατί έμμεσα τεκμηριώνει emphaticά το πόσο πέραν κάθε λογικής και ηθικής ήταν ο γενοκτονικός ξεριζωμός του μικρασιατικού ελληνισμού. Οι Έλληνες έχουν κατακτήσει ιστορικά ένα πολύ υψηλό επίπεδο συμβίωσης με ποικίλες εθνοπολιτισμικές ετερότητες, έχουν μάθει καλά να ζουν μαζί με άλλους λαούς. Είναι γνωστό από την αρχαιότητα ότι ο Ελληνισμός δεν συσπειρώθηκε σε μια μεγάλη συγκεντρωτική κρατική δομή, αλλά έζησε κατακερματισμένος σε πόλεις – κράτη και σε οργανωμένες εγκαταστάσεις στο εξωτερικό, μακριά από τη μητρική γη. Αυτή η εμπειρία είναι από μόνη της μια πλούσια «εκπαίδευση» στην αποδοχή του άλλου, στην ανάπτυξη μιας σκέψης και μιας βούλησης προς τη συνεργασία, και γι' αυτό οι Έλληνες, ακόμα και σε αρχικώς αντίξοες περιστάσεις, αντιδρούσαν με πνεύμα συνύπαρξης και αλληλοκατανόησης.

¹⁶ Θ. Κατσανέβας, «Ο Ελληνισμός της Ανατολής: το πριν και το μετά της καταστροφής», 03.09.2020 διαθέσιμο στο <https://slpress.gr/idees/o-ellinismos-tis-anatolis-to-prin-kai-to-meta-tin-katastrofi/> προσπέλαση στις 27.09.2022

«Εμφυτεμένοι» σαν ασθενικές μειοψηφίες σε ξένους τόπους, έμαθαν να συνυπάρχουν, να συνεργάζονται, και με το πέρασμα των αιώνων αυτό εξελίχθηκε σε αρετή και δεξιότητα του έθνους, που έκανε τους Έλληνες συμπαθείς στον απλό λαό της άλλης «πατρίδας» και του εξασφάλιζε το ψυχολογικό και ηθικό περιθώριο να αναπτύξει τα δημιουργικά του ταλέντα και να διαπρέψει. Οι Έλληνες από τα χρόνια του Ηράκλειτου, και πολύ πιο πριν, ρίζωναν με την εργατικότητα και την οραματική τους σκέψη, διαμορφώνοντας δεσμούς αμοιβαιότητας με τους άλλους, ενώ οι Τούρκοι, από τα χρόνια των Σελτζούκων επιδρομέων, έφτιαξαν ως διοικητικό και πολιτισμικό έθος τη βίαιη επιβολή, την αυταρχική ιεραρχικότητα¹⁷.

1.2. Η κοινωνική και πολιτιστική ηγεμονία του μικρασιατικού Ελληνισμού : το «μοντέλο» της Σμύρνης

Εστιάζουμε στη Σμύρνη ακριβώς γιατί εδώ απεικονίζεται με λαμπρή έμφαση η ανώτερη ποιότητα του «ελληνικού ζην» στο μικρασιατικό «τοπίο». Γενικά, «από κτίσεως κόσμου» οι παράλιες εγκαταστάσεις φημίζονται για το πνεύμα προόδου και την ανοιχτόμυαλη ενεργητικότητα που τις χαρακτηρίζουν. Στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η Σμύρνη ήταν η δεύτερη σε «όνομα» και κύρος και γοητεία πόλη του κράτους, με πρώτη την Κωνσταντινούπολη, Ισταμπούλ για τους μουσουλμάνους και άφθαρτη Πόλη για τους Χριστιανούς. Η Σμύρνη, σαν ανθρώπινος οικισμός, χρονολογείται από το 7.000 π.Χ.! Είναι εξαιρετικό φυσικό λιμάνι και σε υψηλής αξίας σημείο όσον αφορά τη σχέση λαών και πολιτισμών. Έτσι εξελίσσεται σε σημαντικότατο εμπορικό σταθμό, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ένα διεθνές κέντρο ανταλλαγών που προσελκύει Τούρκους, Έλληνες (κυρίως), Αρμένιους, Εβραίους και, βέβαια, Δυτικοευρωπαίους. Στις αρχές του 17ου αι. αριθμεί 30.000, τα πρώτα χρόνια του 20αι. περισσότερες από 100.000 και το 1912, με μετριοπαθείς υπολογισμούς, φτάνει τις 240.000. Σε μια εποχή που το παραδοσιακό οθωμανικό κράτος βουλιάζει σε μια γενική διαλυτική κρίση, υποκύπτοντας στους αναχρονισμούς και τη στενοκεφαλιά των υπερσυντηρητικών αρχηγών του, η Σμύρνη, σύμβολο και «ατμομηχανή» του Ελληνισμού και του δυναμισμού

---

¹⁷ *Ελεύθερη Ζώνη*, αρ. φ. 3905, Μάιος 2020

του που τον κάνει πρωτοπόρο στην πρόοδο, ανθεί σε όλα τα επίπεδα, αποτελώντας φωτεινό υπόδειγμα σύγχρονης κοσμοπολίτικης πόλης.

Η Σμύρνη είναι το σπουδαιότερο εξαγωγικό κέντρο της οθωμανικής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, σχηματίζεται εκεί μια ανθούσα και ιδιαίτερα δυναμική ευρωπαϊκή παροικία, μια «ευρωπαϊκή εστία» που συγκροτείται σταδιακά με την κατά περιόδους εγκατάσταση Βενετών, Γάλλων, Άγγλων και Ολλανδών. Μαζί με αυτούς τους «αποστόλους του εμπορίου», έρχονται και φτιάχνουν έδρα οι Πρόξενοι των περισσότερων ισχυρών κρατών της Γηραιάς Ηπείρου : και το κάνουν αυτό και για να εγγυηθούν την ακεραιότητα και τα συμφέροντα των υπηκόων τους αλλά και για να διατηρούν διαύλους και περιθώρια επέμβαση στις πολιτικές εξελίξεις καθώς η Σμύρνη είναι «καρδιά» των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών. Το πολιτικό παρασκήνιο «κρύβεται» πίσω από μια υπέρλαμπρη πρόσοψη συνεχούς ανάπτυξης σε ένα λιμάνι από όπου εξάγονται σταφίδες, μεταξωτά ρούχα και υφάσματα, νήματα, κερί, φοινικόξυλο και τάπητες. Είναι μια «οικονομική πρωτεύουσα» σε διαρκή οργανισμό, ένα κέντρο διεθνούς εμβέλειας¹⁸.

Η Σμύρνη είναι ένα εξελισσόμενο αστικό κέντρο, και με αυτή την πολιτιστική ταυτότητα έχει σαν κυρίαρχη κοινωνική ομάδα τους εμπόρους. Η τάξη των εμπόρων δίνει το στίγμα και το χρώμα αυτής της ακμάζουσας πόλης, και στην τάξη αυτή υπάρχουν μόνο Έλληνες (κυρίως), Αρμένιοι και Εβραίοι. Στους 240.000 κατοίκους, που αναφέραμε παραπάνω, η εθνολογική κατανομή είναι η εξής : 100.000 Έλληνες, 60.000 Τούρκοι, 20.000 Εβραίοι, 15.000 Αρμένιοι, και περίπου 20.000 από άλλες εθνότητες. Η δεσπόζουσα εθνότητα είναι η ελληνική η οποία, με την παράδοση «πρωτοπορίας» που την χαρακτηρίζει, διαπρέπει σε όλα τα «μέτωπα» και η γλώσσα της είναι η γλώσσα της εκλεκτής τάξης των εμπόρων και της «υψηλής κοινωνίας». Ο «ελληνικός τρόπος» είναι το «must» σε μια κοινωνία που περιβάλλεται από θρησκόληπτο συντηρητισμό και αποτελεί όαση «ευρωπαϊκού αέρα»¹⁹.

Οι Έλληνες είναι γενικά η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα, με μια διακλάδωση υψηλών ποσοστών ελέγχου στους κύριους κοινωνικούς τομείς.

¹⁸ Βλ. Αγτζίδης, ό. π., σ. 140

¹⁹ Χρ. Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1994, σ. 38

Πριν ο φονικός εμπρησμός αφανίσει το κόσμημα της παράλιας Ανατολής, σηματοδοτώντας το ιστορικό τέλος ενός πλούσιου και ευέλικτου πολιτισμού με καθαρή ελληνική ταυτότητα κοσμοπολιτικής χροιάς, το «ελληνικό στοιχείο» έχει διαποτίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σαν μια δύναμη δημιουργίας που ανέκαθεν ήξερε να «κατακτά τους κατακτητές» με το πνευματικό της κύρος και το παραγωγικό-επιχειρηματικό της δαιμόνιο. ‘Ο, τι ακριβώς έγινε με τους Ρωμαίους, που απορροφήθηκαν μέχρι εξελληνισμού από τον κλασικό ελληνικό πολιτισμό και δημιούργησαν σε μια σχέση γόνιμης μίμησης με ταυτότητα πάνω στα πρότυπά του. Εδώ, στον σουλτανικό οθωμανισμό, δεν συνέβη αυτό, καθώς οι Οθωμανοί ελάχιστη σχέση και βούληση ανώτερου πολιτισμού είχαν, και, έτσι, τα «πόστα» πέρασαν στα χέρια της άγρυπνης ελληνικής δημιουργικότητας. ‘Αλλωστε, αυτό ακριβώς το γεγονός, ήδη διαπιστωμένο σε μεγάλη κλίμακα από τον 17^ο αι.(δηλαδή ότι διαπρέπανε κυριαρχικά οι ‘Ελληνες σε κρίσιμους τομείς όπως το «επιχειρείν» και η διοίκηση), εξέθρεψε και το ιδεολογικό ρεύμα της «ηγεμονικής υπακοής» : οι Φαναριώτες και ο ανώτερος Κλήρος πρέσβευαν το δόγμα της σταδιακής διάβρωσης του σουλτανικού κράτους από την όλο και πιο πλατιά και έντονη ελληνική επιρροή, αφού πίστευαν ότι με βάση αυτές τις αδιάκοπες διεργασίες το κράτος θα περνούσε τελικά στον ελληνικό έλεγχο!

Δεν ήταν χωρίς οικονομικό-πλουτοπαραγωγικό κίνητρο η πολύπτυχη γενοκτονία του μικρασιατικού Ελληνισμού, αφού ο τουρκικός εθνικισμός είχε σαν –εύλογη και θεμιτή- κεντρική επιδίωξη την υλοποίηση του στρατηγικού του συνθήματος «Η Τουρκία στους Τούρκους», κι αυτό, βέβαια, σημαίνει, εκτός των άλλων, απόλυτο έλεγχο των πηγών και δραστηριοτήτων πλούτου από τις «αμιγείς εθνικές δυνάμεις». Οι ακμάζουσες ελληνικές κοινότητες έχουν στον έλεγχό τους το 50% του επενδυμένου βιομηχανικού κεφαλαίου σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας. Είδαμε πιο πάνω το ποσοστό ελληνικότητας των βιομηχανικών-βιοτεχνικών μονάδων στο μικρασιατικό χώρο : είναι που εδώ, στη Μικρασία, με επικέντρωση, προφανώς, στη Σμύρνη, κορυφώνεται η «υπόγεια διεργασία» του «ελληνικού ελέγχου». Παράλληλα, Έλληνες κατέχουν σχεδόν το 60% των απασχολούμενων στις επιχειρήσεις μεταποίησης, αφού είναι το ελληνικό στοιχείο το οποίο εξοικειώνεται λειτουργικά ,με όλο το πρακτικό φάσμα της αστικοποίησης. Αυτή ακριβώς η εμπειρία (δηλαδή η συμμετοχή στο «βιομηχανικό σύστημα» και από τη σκοπιά του «προλετάριου»-ειδικευμένου μισθωτού ή τεχνίτη) θα

παίζει βαρύνοντα ρόλο στην «αξιοποίηση» του ξεριζωμένου μικρασιατικού ελληνισμού ως «ανθρώπινου πόρου» στα σχέδια βιομηχανικής ανάπτυξης μετά την Καταστροφή. Οι Έλληνες, πάντα «ανήσυχου» και εφευρετικοί, δηλαδή ό, τι πρέπει για δραστηριότητες που απαιτούν ενεργητικότητα, φαντασία, ευρηματικότητα, κυριαρχούν απόλυτα στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο. Σε αναγνωρισμένη καταγραφή του 1914, το 46% των ιδιοκτητών και των μεγαλοστελεχών Τραπεζών ήταν Έλληνες. Την ίδια χρονιά, χρονιά που ξεκινά ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και είναι παραμονές της Γενοκτονίας των Ποντίων, από τις 6.507 βιομηχανικές –μεγαλοβιοτεχνικές μονάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 49% ήταν ελληνικής ιδιοκτησίας. Παράλληλα, Έλληνες ήταν : το 52% των γιατρών, το 49% των φαρμακοποιών, το 52% των αρχιτεκτόνων, το 37% των μηχανικών και το 29% των δικηγόρων της Αυτοκρατορίας. Αυτό που αποκαλούμε «μεσαία τάξη», δηλαδή τα κοινωνικά στρώματα που και εκφράζουν και προάγουν την «αστική ανάπτυξη», έχουν ελληνική ταυτότητα. Οι Έλληνες, φορείς και «με κληρονομικότητα» ενός πολιτισμού με βαθιά πνευματική φύση, έχουν έφεση «στα γράμματα», επιδιώκουν σαν «καριέρα» και ιδανικό τη μόρφωση και τις δραστηριότητες που την προϋποθέτουν. Γι' αυτό και προσανατολίζονται σε αυτά τα επαγγέλματα που, όμως, είναι η βάση της προόδου και της ευημερίας. Ο ελληνισμός είναι το γόνιμο και πλατιάς αντίληψης «ευρωπαϊκό πνεύμα» στη Μικρασία, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γενικά. Αυτό αποτυπώνεται και στη σφαίρα της εκπαίδευσης όπου οι Έλληνες μαθητές είναι υπερδιπλάσιοι των μουσουλμάνων οι οποίοι συνήθως κατευθύνονται σε «θρησκευτικές σπουδές». «Όλα αυτά, όλη αυτή η ηγεμονική άνθηση του μικρασιατικού Ελληνισμού, θα αποτυπωθεί στο λαμπρό «ελληνικό πρόσωπο» της Σμύρνης²⁰.

1.2.1. Όψεις της πολιτιστικής λάμψης του Ελληνισμού στη Σμύρνη

Πριν επεκταθούμε στο θέμα της πολιτιστικής υπεροχής του Ελληνισμού στη Σμύρνη, να τονίσουμε ότι η πόλη δεν ήταν στα 1922 που έζησε για πρώτη φορά τη ματωμένη φρίκη των βιαιοτήτων του φανατικού όχλου. Στα 1770, στα πλαίσια στις μεγάλης πολεμικής αναστάτωσης των Ορλωφικών, κι όταν έφτασε η πληροφορία για την

---

²⁰ Χρ. Σολδάτος, ό. π., σ. 40

πανωλεθρία του τουρκικού στόλου στη ναυμαχία του Τσεσμέ : ένα έξαλλο πλήθος 4.000 μανιασμένων για εκδίκηση, έκανε άγρια επιδρομή στην πόλη και γέμισε στις δρόμους και τα φλεγόμενα σπίτια με σχεδόν 2000 νεκρούς. Περίπου τριάντα χρόνια μετά, στα 1797, και με αφορμή τη δολοφονία στις μουσουλμάνου από χριστιανούς, και πάλι ο φανατισμένος όχλος των θρησκόληπτων επιτίθεται στις συνοικίες των Ρωμιών και αφήνει στο εφιαλτικό του διάβα περίπου 2.000 ακόμα. Και το 1821, όταν κυκλοφόρησε το αναπάντεχο μαντάτο του ξεσηκωμού των Ραγιαδών, ξέσπασε ένα φοβερό κύμα μαζικών σφαγών και λεηλασιών με εκατοντάδες νεκρούς και καπνίζοντα ερείπια σπιτιών. Στα 1922, εκείνο τον μαύρο Σεπτέμβριο, «απλά» γράφτηκε η αιματηρή «κατακλείδα» σε μια ιστορία βαρβαρότητας ενάντια σε μια «μειονότητα» που δικό στις ήταν το «σπίτι» και ζώντας στη σφετερισμένη στις περιουσία διέπρεπε με το πνευματικό και γενικά πολιτιστικό στις μεγαλείο²¹.

Η Σμύρνη, «κορυφή στισου παγόβουνου» »ιας 'λατιάς πολιτισμικής σιςθησης του μικρασιατικος ελληνισμού, οργανώνεται, σε όλα τα επίπεδα, σαν ευρωπαϊκή μεγαλούπολη που συνδυάζει στις υποδομές προόδου με στις αρχιτεκτονικές , ρυμοτομικές και ψυχαγωγικές μορφές του σύγχρονου κόσμου. Είναι έκφραση στις οικονομικά ακμάζουσας και σφύζουσας από ζωή «αστικής ανεμελιάς» που προέρχεται μάλιστα από μια ευγενική παράδοση ανώτερου πολιτισμού.

«Ο κατεζοχήν δημόσιος χώρος που προσέλκυε ανθρώπους από όλα τα κοινωνικά στρώματα στις Σμύρνης ήταν η Προκουμαία στις. Η κατασκευή στις άρχισε το 1867. Το κοσμικό στις τμήμα από το Κουμερκάκι (το μικρό τελωνείο) μέχρι την Πούντα, μήκους δυο χιλιομέτρων, ήταν ο αγαπημένος τόπος περιπάτου των Σμυρναίων μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή. Εδώ συναντούσε κανείς τα περισσότερα θέατρα και στις κινηματογράφους, στις λέσχες, τα ξενοδοχεία και τα αναρίθμητα κέντρα αναψυχής(καφενεία, ζυθοπωλεία, ζαχαροπλαστεία) πολλά από τα οποία διαθέτουν ορχήστρα με ξένη ή λαϊκή μουσική και θεάματα[...]. Η μεγαλοαστική τάξη, στο σύνολό στις, διασκεδάζει στις εσπερίδες, στις δεξιώσεις, στις χορούς, στις βεγγέρες και στα γκάρντεν πάρτι που οργανώνονταν στα αρχοντικά, στις λέσχες και στις αίθουσες των μεγάλων ξενοδοχείων. Τα λαϊκά στρώματα, πάλι, είχαν τον δικό στις τρόπο διασκέδασης και τα δικά στις θεάματα. Στη Σμύρνη ακόμα

---

²¹ Χρ. Σολδάτος, ό. π., σ. 42

και οι φτωχοί περνούσαν καλά γιατί παρά την ανέχεια ήξεραν να χαίρονται τη ζωή. Οι βιοπαλαιστές στις Σμύρνης, οι άντρες του λεγόμενου «μπάσο ράγκο», δηλαδή στις «κατώτερης τάξης», με το που τέλειωνα τη σκληρή δουλειά κατέφευγαν στις ταβέρνες, τα ζυθοπωλεία (μπιραρίες), στις μπακαλοταβέρνες και στις καφενέδες που όλα στις είχαν ζωντανή μουσική. Εκεί μέσα άκουγαν στις αμανέδες, τα μερακλίδικα σμυρναίικα και χορεύανε στις καρσιλαμάδες, τα ζειμπέκικα και τα χασάπικα»²². Το κλασικό «νυφοπάζαρο» ή «βόλτα» στις προαστικής εποχής, τόσο συνηθισμένο στα χωριά και στις παλιές κωμοπόλεις, εδώ προσλαμβάνει τον μοντέρνο χαρακτήρα του καταναλωτικού ευρωπαϊκού βουλεβάρτου όπου το αστικό ευδαιμονιστικό πρότυπο αποθεώνεται σε έναν «ελεύθερο χρόνο» με εμφανή τη διάθεση για ευ ζην και φιλελεύθερη ανεμελιά είτε έναν εκφραστικό διονυσιασμό που αντανακλά και τη γενική κουλτούρα και ψυχολογία αλλά και το στάτους στις έστω υποφερτού βιοπορισμού. Κάνουμε αυτές στις αναφορές για να δείξουμε το βαθύτερο πολιτιστικό πνεύμα στις κοινωνίας του μικρασιατικού ελληνισμού, που θεμελιώνεται στην αγάπη για τη ζωή και γι' αυτό ακριβώς έχει τάση συμφιλίωσης με τον «Άλλο» και όχι πρόθεση και εμμονή διαχωρισμού και μίσους. Παράλληλα, η ανάδειξη των ταξικών διαφορών, η αναφορά σε «πάνω» και «κάτω» έχει στόχο να υπογραμμίσει τη δύναμη στις «ψυχολογίας και βούλησης πολιτισμού» που υπόκειται στις συλλογικές συμπεριφορές. Στη Σμύρνη, εμβληματικό «χώρο» του Ελληνισμού στις Ανατολίες, αποτυπώνεται συνολικά η ενέργεια και τάση προόδου στις ελληνικής παρουσίας στην Ιωνία.

Η πνευματική κίνηση των Ελλήνων στη Σμύρνη άρχισε ν' αναπτύσσεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η συγκέντρωση πλούτου γίνεται η υλική προϋπόθεση για διοχέτευση του ενεργητικού και φιλοπρόόδου πνεύματος σε δραστηριότητες και έργα πολιτισμού. «Οι λέσχες είναι ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος ο οποίος επιτρέπει στα άτομα των ανώτερων και των μεσαίων στρωμάτων να επικοινωνήσουν και να ψυχαγωγηθούν. Εξυπηρετούσαν, στις, και στις δραστηριότητες κοινωνικού-φιλανθρωπικού, πολιτιστικού και αθλητικού χαρακτήρα. Οι λέσχες στις Σμύρνης, μικτές ή αμιγώς ελληνικές, είχαν αυστηρώς προσδιορισμένο αριθμό μελών που διακρίνονταν στις περισσότερες περιπτώσεις σε δυο τάξεις με κριτήρια κοινωνικοεπαγγελματικά. Η παλαιότερη στο είδος στις Λέσχη στη Σμύρνη

---

²² Χρ. Σολδάτος, ό. π., σ. 43

είναι η Ευρωπαϊκή Λέσχη που ιδρύθηκε το 1791 από στις Ευρωπαίους κατοίκους στις Σμύρνης. Από ελληνικής πλευράς, η πρώτη Λέσχη συστήθηκε το 1819 από Σμυρνιούς και Χιώτες εμπόρους, και γι' αυτό ονομάστηκε Ελληνική Εμπορική Λέσχη. Το 1842 μετονομάστηκε σε Γραικική Λέσχη και το 1898 σε Ελληνική ή Ιωνική Λέσχη που διατηρήθηκε ως το 1922 και υπήρξε το φημισμένο κέντρο στις καλλιτεχνικής και κοσμικής ζωής»²³. Πρώτος που φέρεται να ίδρυσε κοινωνικό πνευματικό κέντρο ήταν ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, που ίδρυσε την «Ιωνική Λέσχη» που διατηρήθηκε ακμαία και λάμπουσα μέχρι το 1922. Ακολούθησαν και άλλα, στις το «Μουσείο» το 1838, το «Φιλολογικό Μουσείο» το 1854, ο «Σύλλογος στις διάδοση των ελληνικών γραμμάτων» και ο σύλλογος «Όμηρος», που εξέδιδε και ομώνυμο περιοδικό. Ακόμη, οι Σμυρνιοί λάτρευαν το θέατρο. Υπολογίζεται ότι η πρώτη παράσταση, το 1657, μετά την κατάκτηση από στις Τούρκους, αναφερόταν σε αρχαίο Ελληνικό έργο και πραγματοποιήθηκε στο Γαλλικό προξενείο. Μέχρι τον 19^ο αιώνα έρχονταν κυρίως Ιταλικοί και Γαλλικοί θίασοι-οπερέτες, άλλα στη συνέχεια δημιουργήθηκαν ερασιτεχνικές θεατρικές ομάδες Ελλήνων, που εξελίχθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το 1862 χτίστηκε το μεγάλο, τριώροφο θέατρο, αντίστοιχο στις Σκάλας του Μιλάνου, από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Καμεράνο. Την ίδια περίοδο λειτουργούσε πλήθος κινηματογράφων.

Ιδιαίτερη στις ανάπτυξη είχε σημειώσει και η ελληνική δημοσιογραφία με την αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα την «Αμάλθεια», που εκδιδόταν από το 1838 μέχρι το 1922 με τελευταίους διευθυντές έκδοσης στις Σ. Σολομωνίδη και Θ. Υπερίδη. Στις ελληνικές εφημερίδες στις Σμύρνης ήταν η «Αρμονία» του Μ. Σεϊζάνη, η «Ιωνία», η «Νέα Ιωνία», η «Πρόδος», καθώς και διάφορα περιοδικά, στις το φιλολογικό ο «Κόσμος» και το σατυρικό ο «Κόπανος» του Γ. Αναστασιάδη. Ο Δημογέρον και εθνομάρτυρας Σμύρνης Νικόλαος Τσουρουκτσόγλου εξέδιδε την γαλλόφωνη εφημερίδα «La Reforme» (από το 1900) και την «Ημερησία» Σμύρνης από το 1901. Από τα τέλη στις δεκαετίας του 1840, στις μαρτυρείται από τον Χρήστο Σολομωνίδη, στη Σμύρνη λειτουργούσαν 10 τυπογραφεία, όπου στα 5 εξ αυτών τυπώνονταν οι εβδομαδιαίες ελληνικές εφημερίδες «Αμάλθεια», «Ιωνικός Παρατηρητής», «Άργος» και η «Ιωνική Μέλισσα» καθώς και το περιοδικό «Αποθήκ των Ωφελίμων Γνώσεων». Στη δε στατιστική που είχε προβεί ο

²³ Βλ. Αγτζίδης, ό. π., σ. 142

Κάρολος ντε Σερζέ (Charles de Scherzer) το 1870 στη Σμύρνη λειτουργούσαν 17 τυπογραφεία, εκ των οποίων 10 ήταν ελληνικά, 3 αρμενικά, 2 γαλλικά, 1 τουρκικό και 1 εβραϊκό. Συνολικά κυκλοφορούσαν 134 εφημερίδες, περιοδικά και επιθεωρησιακά έντυπα.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον εκπαιδευτικό τομέα. Η συγκέντρωση υλικού πλούτου, η γενική οικονομική ανάπτυξη με προδιαγραφές ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας, εκφράζεται και πολιτιστικά σαν αναγέννηση στις παιδείας, μια εντυπωσιακή άνθηση του «πολιτισμού του σχολείου». Ιδρύονται νέες σχολικές μονάδες, νέες σχολές ποικίλων κατευθύνσεων, ανοικοδομούνται και εμπλουτίζονται υπάρχουσες εγκαταστάσεις, ενισχύεται ο μορφωτικός και διδακτικός εξοπλισμός. Οι έμποροι και η Εκκλησία είναι οι βασικοί οικονομικοί «αιμοδότες» στις μοναδικής πνευματικής αναζωογόνησης. Ο «χώρος» του μικρασιατικού ελληνισμού, και ειδικά η Σμύρνη, έγινε πεδίο «αναμέτρησης», από τον 18^ο αι. των αντίρροπων πολιτισμικών τάσεων που χαρακτηρίζουν στις πνευματικές διεργασίες στις εποχές : από τη μια οι «πρεσβευτές» του Διαφωτισμού, οι «εισαγωγείς» των πνευματικών-παιδαγωγικών μοντέλων που εκφράζουν το βαθύτερο πνεύμα του «1789», και από την άλλη οι πρόμαχοι στις παράδοσης, οι «συντηρητικοί» στις αυστηρές προσήλωσης στην αναπαραγωγή στις εθνικής-θρησκευτικής ταυτότητας. Η έντονη πνευματική-παιδευτική κίνηση χρονολογείται από στις αρχές του 18^{ου} αι. Και όσο περνά ο καιρός τόσο βαθαίνει η σχέση του τοπικού ελληνισμού με την παιδεία και την πνευματική πρόοδο γενικά. Μέσα στα εκπαιδευτήρια που ιδρύονται και κοσμούν την πόλη παράγοντας πλούσιο εκπαιδευτικό και πολιτιστικό έργο, ξεχωρίζει, βέβαια, η περίφημη «Ευαγγελική Σχολή», με έτος ίδρυσης το 1717, που διέθετε πλήρες και άρτια εξοπλισμένο Γυμνάσιο (αρρένων), τεράστια βιβλιοθήκη με περίπου 35.000 πολύτιμους τόμους και 180 μοναδικά ιστορικά χειρόγραφα, καθώς και μικρό μουσείο με σπουδαία αρχαία εκθέματα²⁴.

Καταληκτικά θα υπογραμμίσουμε ότι στις αρχές του 20^{ου} αι. οι Έλληνες, σε σύγκριση με στις εθνότητες στις περιοχές, εμφανίζουν μεγαλύτερο ποσοστό σε αριθμό εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων. Τα ντοκουμέντα και οι μαρτυρίες στις εποχές καταγράφουν, στην περιοχή στις Σμύρνης 94 ελληνικές σχολικές μονάδες όπου φοιτούν περίπου 14.000. Την ίδια εποχή λειτουργούν 47 μουσουλμανικά σχολεία με 5.500

²⁴ Βλ. Αγτζίδης, ό. π., σ. 148

μαθητές, ενώ ο αριθμός των Εβραίων μαθητών δεν ξεπερνά στις 3.000. Και αυτό σημειώνεται σε μια περίοδο όπου σε συνολικό πληθυσμό 400.000 οι Έλληνες είναι γύρω στις 160.000 και οι μουσουλμάνοι 150.000. Ο Ελληνισμός των «χαμένων πατρίδων» υπήρξε πνευματική και πολιτιστική πρωτοπορία σε ένα πλαίσιο ζωής που το χαρακτήριζε η βούληση και η συστηματική προσπάθεια για ειρηνική συμβίωση των διαφορετικών εθνοτήτων.

Β' Κεφάλαιο

Η τραγωδία των προσφύγων μετά την πτώση

Τα κολοσσιαία προσφυγικά κύματα, που πλημμύρισαν την ελληνική γη αλλάζοντας άρδην τις πληθυσμιακές και πολιτισμικές παραμέτρους της εθνικής ζωής, δεν σχηματίστηκαν τυχαία και «μοιραία». Ήταν δραματική συνέπεια πολιτικών ενεργειών τόσο του κινήματος του τουρκικού εθνικισμού (Νεότουρκοι) όσο και του ελληνικού κράτους στο πλαίσιο των διεθνών δράσεων και συμμαχιών του. Οι Νεότουρκοι, εκφράζοντας, με τον δικό τους τρόπο, την επιδίωξη συγκρότησης κράτους στα πρότυπα της δυτικής εθνοκρατικής ιδέας συγκρουόμενοι με το «σουλτανικό μοντέλο» κρατικής οργάνωσης, μεθόδευσαν βασικά τη διαμόρφωση μιας «καθαρής» εθνικής βάσης, δηλαδή έναν πληθυσμό αμιγώς τουρκικό, χωρίς την ύπαρξη διαφορετικών εθνοτήτων. Όπως είναι φυσικό, μια τέτοια στρατηγική, στρατηγική «εθνοκάθαρσης», βασίζεται στην εκκαθαριστική βία και προκαλεί κύματα φυγής είτε άμεσα (δηλαδή οι Νεότουρκοι ξεριζώνουν συνειδητά και σχεδιασμένα από τα εδάφη τους τις άλλες εθνότητες) είτε έμμεσα(οι άλλοι λαοί εγκαταλείπουν έντρομοι τις εστίες τους για να γλιτώσουν από τις οργανωμένες σφαγές).

Οι Τούρκοι εθνικιστές, με την καθοδηγητική συνεργασία Γερμανών αξιωματικών και επιτελικών, προωθούν ένα λεπτομερειακά μελετημένο πλάνο εκδίωξης-εξόντωσης των χριστιανικών πληθυσμών ώστε να αποκατασταθεί η εθνοφυλετική ομοιογένεια του τουρκικού πληθυσμού. Ήδη από το 1915 έχει εξοντωθεί το αρμενικό εθνικό στοιχείο με μια στυγνή επιχείρηση εθνοκάθαρσης εντελώς γενοκτονικού χαρακτήρα που καταλήγει σε εκατομμύρια νεκρούς Αρμένιους : είναι η τραγική Γενοκτονία των Αρμενίων που αποτελεί ανεξίτηλο στίγμα σε βάρος του σύγχρονου πολιτισμού και υπήρξε η εφιαλτική «έμπνευση» του Χίτλερ για την κατάστροψη της δικής του «τελικής λύσης».

2.1. Η Γενοκτονία των Ποντίων

Στις αρχές του 20^{ου} αι. οι Πόντιοι ανέρχονται πληθυσμιακά στις 700.000, και βρίσκονται σε μια γενικά ανθηρή κατάσταση, με την οικονομική τους ακμή να επηρεάζει καθοριστικά τη γενική καλή κατάσταση του κράτους. Είναι μια ακμάζουσα εθνική κοινότητα, εκεί στα βόρεια της Μικράς Ασίας, που διατηρεί με θαυμαστή αφοσίωση την

πολιτιστική της ταυτότητα σεβόμενη απόλυτα τις εξουσίες του κράτους όπου ζει. Οι Πόντιοι περιφρουρούν με ιδανική συνέπεια τις ρίζες τους που φτάνουν στην ελληνική αρχαιότητα και συγκροτούν αξιοπρεπείς κοινότητες που συνέχονται από το ορθόδοξο χριστιανικό φρόνημα. Έχουν «εμμονή» με τον πολιτισμό και την παιδεία, και όταν οι Τούρκοι εξαπολύουν την απάνθρωπη βία τους, ο Πόντος έχει να επιδείξει σχεδόν 1500 εκπαιδευτικές μονάδες, με ξεχωριστή ανάμεσά τους το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, ένα ονομαστό ελληνοσχολείο υψηλής παιδευτικής στάθμης²⁵.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει μπει σε ένα «σπирάλ» παρακμής και αποσύνθεσης. Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων τη βρίσκει με απώλειες εδαφών της τάξης του 40% και με χαμένες εντελώς τις αραβικές κτήσεις της. Οι τουρκοί πληθυσμοί θεωρούν υπεύθυνους για όλα αυτά τους χριστιανούς (διαφόρων εθνικοτήτων : Έλληνες, Πόντιοι, Αρμένιοι, Ασσύριοι, Χαλδαίοι) και τους στοχοποιούν σε μια προοπτική «τουρκικής κυριαρχίας και αναγέννησης». Από τα 1908 δρα το κίνημα των Νεότουρκων με τη μορφή της οργάνωσης «Ένωση και Πρόοδος» : είναι η οργανωτική έκφραση του τουρκικού εθνικισμού που οι επιδιώξεις και τα-διακηρυσσόμενα-ιδανικά του δε μπορούν να απαξιωθούν, αλλά που οι μέθοδοι και τα πολιτικά οργανωτικά του σχέδια είναι συνώνυμο του πιο εγκληματικού ολοκληρωτισμού.

Η κήρυξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου δίνει την προσχηματική ευκαιρία στους Τούρκους να ξεκινήσουν την συστηματική εκστρατεία τους κατά των άλλων εθνικοτήτων. Εμπλέκονται σε σύρραξη με την τσαρική Ρωσία, που εγγράφεται στα μέτωπα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, κατά την οποία αρχικά υφίστανται συντριπτικές ήττες. Αυτές οι ήττες, από την απλοϊκή λαϊκή σκέψη που υποκινείται από μια καλοστημένη εθνικιστική προπαγάνδα, αποδίδονται στην υπονομευτική στάση των χριστιανικών πληθυσμών οι οποίοι, υποτίθεται πως, βοηθούν με τις ποικίλες δολιοφθορές τους τον ομόδοξο ρωσικό στρατό. Αυτή η πεποίθηση γίνεται η δικαιολογία για την έναρξη μιας άγριας συστηματικής δίωξης. Οι Πόντιοι, που υπηρετούσαν στο σουλτανικό στρατό και όσοι κλήθηκαν να καταταγούν, «αποσπάρτηκαν» στα διαβόητα «Τάγματα Εργασίας» (Αμελέ Ταμπουρού) τα οποία ήταν εξοντωτικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Το «πρόγραμμα» (κάθε άλλο παρά συνδεδεμένο με αμυντικές πολεμικές ανάγκες και

---

²⁵ Γ. Λεονταρίτης, ό. π., σ. 10

προετοιμασίες) περιλάμβανε καθημερινές εξουθενωτικές πορείες δεκάδων χιλιομέτρων με πλήρη εξοπλισμό σε λίαν αντίξοες καιρικές συνθήκες, και σκληρή καταναγκαστική εργασία είτε σε λατομεία είτε σε έργα οδοποιίας με εξαντλητικά ωράρια (συνήθως 18 ώρες!...) και βίαιη επιβολή ασταμάτητης εργασίας. Με ελάχιστο νερό και αραιή υποτυπώδη σίτιση, οι νεκροί ήταν δεκάδες χιλιάδες. Όσοι αρνήθηκαν να καταταγούν είτε λιποτάκτησαν ζώντας τον εφιάλτη της καταναγκαστικής εργασίας, τιμωρήθηκαν με εξόντωση της οικογένειάς τους, σε μια ανατριχιαστική εφαρμογή της «συλλογικής ευθύνης» που έγινε στη συνέχεια τρομακτική «συνήθεια» της Κατοχικής διοίκησης στην Ελλάδα από τους Ναζί κατακτητές. Ταυτόχρονα οργανώνονταν συνεχείς επιδρομές ατάκτων (Τσέτες, ομάδες παραστρατιωτικών ενόπλων βασικά κουρδικής ταυτότητας) σε χωριά και κοινότητες Ποντίων με στόχο τις μαζικές δολοφονίες και το πλιάτσικο. Δεκάδες χιλιάδες Πόντιοι ξεριζώνονταν από τις πατρογονικές εστίες τους και υποχρεώνονταν να μετεγκατασταθούν ολοένα και πιο μέσα στη μικρασιατική ενδοχώρα, όπου και ζούσαν υπό την καθημερινή αγωνία της σφαγής και εν μέσω ασταμάτητων δοκιμασιών και βασανιστηρίων. Έχει υπολογιστεί ότι δεν άντεξε και έχασε τη ζωή του περίπου το 70% των ποντιακών πληθυσμών που μετακινήθηκαν βίαια.

«Το 1916 ξεκίνησαν να πυρπολούνται τα σπίτια όσων δεν είχαν καταταγεί και όσων λιποτακούσαν. Οι ομορφότερες Ελληνίδες συλλαμβάνονταν και πωλούνταν αντί δέκα παράδων η μία σε ένα νέο είδος σκλαβοπάζαρων στο Ικόνιο και στο Μπαλίκεσιρ, ενώ άλλες κλείστηκαν αναγκαστικά στους οίκους ανοχής του Γενί Σεχίρ. Ολόκληρες ελληνικές κοινότητες άρχισαν να μεταφέρονται βίαια στο εσωτερικό της Τουρκίας κάτω από άθλιες και σχεδιασμένα εξοντωτικές συνθήκες. Αν κάποιος έπεφτε εξαντλημένος οι Τούρκοι πυροβολούσαν αδίστακτα και τον σκότωναν. Δυτικά της Αμάσειας, στην επαρχία Τσόρουμ, σημειώθηκαν, ντοκουμενταρισμένα, μαζικές σφαγές. Στα τέλη του 1916 οι Τούρκοι συγκέντρωσαν όλους τους άνδρες της περιοχής, 3.500 τον αριθμό, και τους έπνιξαν στο ποτάμι. Τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, στην περιοχή της Σαμψούντας, κάηκαν πάνω από σαράντα χωριά, αφού βιάσθηκαν πολλές φορές οι γυναίκες, λεηλατήθηκαν τα σπίτια, οι εκκλησίες και τα κτήματα, και θανατώθηκαν ομαδικά οι κάτοικοι. Υπήρχε μια γενική «γραμμή» να εξοντώνονται οι άρρενες πληθυσμοί. Στις αρχές του 1917 καταστράφηκαν 88 ελληνικά χωριά της Κερασούντας καθώς και μιας ευημερούσας κωμόπολης της Αμάσειας,

του Τσαρσαμπά, δηλαδή της αρχαίας Θεμισκύρας που την αποκαλούσαν «Μικρή Σμύρνη του Πόντου» με πέντε δημοτικά σχολεία, παρθεναγωγείο, σχολαρχείο και μεγαλοπρεπές θέατρο. Στις 15 Ιανουαρίου του 1917, οι Τούρκοι συγκέντρωσαν τις 5.000 των κατοίκων της στην πλατεία και τους κατασφάζανε με τσεκούρια και μπαλτάδες. Τον Μάρτιο του 1917 ολόκληρος ο πληθυσμός των Κυδωνιών μεταφέρθηκε στο Μπαλίκεσιρ για πλήρη εξόντωση ενώ ελληνικά σχολεία, νοσοκομεία, εκκλησίες, και κάθε άλλο ίδρυμα, λεηλατήθηκαν. Τον Νοέμβριο του 1918 εκκενώθηκε η Τρίπολη του Πόντου από τους Έλληνες που οδηγήθηκαν στην εξόντωση. Σύμφωνα με αναφορά του Αρχιμανδρίτη Πανάρετου προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο με ημερομηνία 20 Μαΐου 1919, η Επαρχία της Αμάσειας είχε 136.768 Έλληνες, 393 σχολεία με 493 διδάσκοντες, 12.360 διδασκόμενους και 498 Εκκλησίες. Από τον πληθυσμό αυτό οι 72.375, δηλαδή οι άρρενες, αιχμαλωτίστηκαν και από αυτούς μόνο οι 21.712 επέζησαν»²⁶.

Βασική επιδίωξη του Νεοτουρκικού εθνικισμού ήταν η απόλυτη τρομοκρατία ως βασικό συμπλήρωμα της φυσικής εξόντωσης : «έπρεπε» να εκκαθαριστεί το ελληνικό ποντιακό στοιχείο, να «δώσει χώρο» (γη και περιουσίες) στους «καθαρούς» Τούρκους είτε που ζούσαν ήδη στις περιοχές είτε που έρχονταν από τα ελληνικά και άλλα βαλκανικά χώματα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συντριπτική ήττα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ολοκληρώνεται η δεύτερη φάση του γενοκτονικού σχεδίου της Τουρκίας, με τη Συνθήκη του Μούδρου το Φθινόπωρο του 1918 (οι δυο πρώτες φάσεις ήταν, 1914-16 και 1916-18), η τουρκική κυβέρνηση διακηρύσσει τη χορήγηση αμνηστίας στους Πόντιους που είχαν αντισταθεί στην εθνικιστική βία και είχαν οργανώσει αντάρτικο αγώνα. Πολλοί οπλαρχηγοί και μαχητές ανταποκρίθηκαν στην ενέργεια αυτή, αλλά συνάντησαν την ωμή τουρκική εκδίκηση καθώς σφαγιάστηκαν ανηλεώς σε μια ανέντιμη και ανήθικη επίδειξη εγκληματικής υποκρισίας που προκάλεσε διεθνή μήνη και υποχρέωσε μεγάλα κράτη (ΗΠΑ, Γαλλία) να αποδοκιμάσουν με οξύ ύφος αυτή τη βαρβαρότητα. Όταν η Ρωσία, υπό κομμουνιστική εξουσία πλέον, εγκατέλειψε την Αντάντ και ήρθε σε ανακωχή με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία) με την περιβόητη συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, αποχώρησε από τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που είχε καταλάβει, και έτσι δόθηκε η δυνατότητα και η άνεση στο

²⁶ Ελεύθερη Ζώνη, αρ. φ. 3905, Μάιος 2020

τουρκικό κράτος να κλιμακώσει τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις κατά των Ποντίων. Οι Πόντιοι, χωρίς καμιά προστασία, μένουν στο απόλυτο έλεος μιας κρατικής εξουσίας που τα εθνοποιητικά της οράματα λαμβάνουν την τερατώδη μορφή του μαζικού εγκλήματος. Η τρίτη φάση της Γενοκτονίας (1918-23) γίνεται με προσωπική επίβλεψη του Κεμάλ Ατατούρκ ο οποίος επισκέπτεται την «πρώτη γραμμή», τις περιοχές όπου εκτυλισσόταν το φρικιαστικό σενάριο της εθνοκάθαρσης, και δίνει ρητή εντολή στους επικεφαλής των ατάκτων σφαγέων να εξοντώσουν κυριολεκτικά την ελληνική παρουσία! Στην περιοχή της Σαμψούντας εξαφανίζονται από το χάρτη 394 ποντιακά χωριά που μέσα σε λίγες ώρες ισοπεδώνονται και γεμίζουν με χιλιάδες νεκρούς. Στην περιοχή της Μπάφρα και του Ααζάμ, πυρπολούνται συντονισμένα όλα τα χωριά της μεγάλης αυτής έκτασης, και δολοφονούνται εν ψυχρώ όσοι, περίπου 6.000 ψυχές, είχαν ζητήσει καταφύγιο και άσυλο στις εκκλησίες: ο εθνικιστικός και θρησκευτικός φανατισμός καταργεί κάθε εγγύηση του δικαίου και της ανθρωπιάς και δίνει στο έγκλημα τις διαστάσεις μυθικής Τραγωδίας. Το 90% των κατοίκων της περιοχής, ανθρώπων που ευημερούσαν ειρηνικά και για την προκοπή όλου του τόπου, δολοφονείται, και όσοι επιζούν μεταφέρονται με απίθανη βία στο εσωτερικό της Ασίας, δίνοντας χώρο, με έτοιμες περιουσίες και παραγωγικές και πολιτιστικές εγκαταστάσεις, στα αρπακτικά μέλη της «τουρκικής εθνικής καθαρότητας». Την ίδια στιγμή ιδρύονται και λειτουργούν με ανατριχιαστικές συνοπτικές διαδικασίες ειδικά γενοκτονικά στρατοδικεία που ονομάζονται «Δικαστήρια της Ανεξαρτησίας» και έχουν σαν αποκλειστική αποστολή τη νομότυπη θανάτωση της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ελίτ. Και η μικρότερη πτυχή της τουρκικής κρατικής δραστηριότητας δείχνει χωρίς κόπο και δυσκολία ότι ο αφανισμός των Ποντίων δεν ήταν «μερικά μεμονωμένα επεισόδια βίας» του «καημένου του τουρκικού λαού που έπαιρνε εκδίκηση για τον παραγκωνισμό και την περιφρόνησή του», αλλά ήταν ένα σχολαστικά επεξεργασμένο πρόγραμμα διαρθρωμένων ενεργειών «εκκαθάρισης» ενός ανεπιθύμητου πληθυσμού. Οι ισχύοντες υπολογισμοί (ήδη από το 1925, με τη συστηματική καταγραφή ανά περιοχή από αυτόπτες μάρτυρες) προσδιορίζουν τους σφαγιασθέντες σε 300 με 350.000. Και σε 250 με 300.000 τους κνηγημένους Πόντιους αδελφούς που ζήτησαν

σωτηρία στη μητέρα πατρίδα αποτελώντας μια ξεχωριστή συνιστώσα της τεράστιας προσφυγικής εισροής εκείνων των τραγικών χρόνων²⁷.

2.2. Η Καταστροφή της Σμύρνης

Η παράδοση της λαμπρής Σμύρνης στις φλόγες και οι μαζικές σφαγές των ανυπεράσπιστων διωκόμενων Ελλήνων και άλλων χριστιανών, σηματοδοτούν σε κορυφαίο επίπεδο το επιστέγασμα μιας αιματηρής διαδικασίας που εκφράζει την αδικαιολόγητη βαρβαρότητα του εθνικιστικού παροξυσμού και απολήγει σε ιστορικό «τέλος» μιας πολυαίωνης πολιτιστικής παρουσίας με ζηλευτά επιτεύγματα. Η Σμύρνη είναι η κορωνίδα των «χαμένων πατρίδων», των εδαφών όπου έλαμψε το ελληνικό δημιουργικό πνεύμα σε όλους τους τομείς του οργανωμένου βίου. ‘Όταν στις 27 Αυγούστου 1922, ένα τουρκικό έφιππο απόσπασμα εισερχόταν στη Σμύρνη, τελείωναν και οι 1187 ημέρες ελληνικής ζωής της πόλης, αλλά και τα 3.000 χρόνια ακμαίας πολιτισμικής παραγωγής του μικρασιατικού ελληνισμού.

Οι επίσημες αρχές διαβεβαίωναν τους φοβισμένους κατοίκους ότι δεν επίκειται αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων και ότι, συνεπώς, δεν έχουν λόγο να ανησυχούν και να «ξεσπιτώνονται», όσο κι αν οι φήμες έκαναν λόγο για ταχύτατη προέλαση των στρατευμάτων του Κεμάλ και χιλιάδες «ενδείξεις» βεβαίωναν την έλευση μιας μεγάλης συμφοράς : οι επίσημοι αποκοίμιζαν τους δυστυχημένους Ρωμιούς, αλλά «..την ίδια στιγμή, ο πρόξενος της Μ. Βρετανίας στη Σμύρνη, σερ Χάρυ Λαμπ, έδινε λεπτομερείς οδηγίες σχετικά με την αποχώρηση της βρετανικής παροικίας από την πόλη. Πράγματι, στις 27,28 και 29 Αυγούστου, οι Βρετανοί μόνιμοι κάτοικοι της Σμύρνης, οι οποίοι ανέρχονταν σε μερικές εκατοντάδες, αναχώρησαν δια θαλάσσης με προορισμό την Κύπρο. Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 24 Αυγούστου, είχαν αποπλεύσει για τον Πειραιά οι Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι της Αρμοστείας, οι οποίοι είχαν επιφορτιστεί με τη μεταφορά των αρχείων της. Μαζί τους ταξίδεψαν και εκατοντάδες αξιωματικών και στρατιωτών που είχαν τραυματιστεί»²⁸.

²⁷ Χ. Τσιρκινίδης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε... Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 2002

²⁸ Σ. Καρκαλέτσης, «Η πτώση και η καταστροφή της Σμύρνης», στο: *στρατιωτική ιστορία*, τ.χ. 301 (2002) σ. 52

Ο τουρκικός στρατός εισέρχεται στη Σμύρνη το πρωί του Σαββάτου, 27 Αυγούστου 1922, περίπου στις 10.30. Επικεφαλής της τουρκικής δύναμης είναι ο Κιόρ Πεχλιβάν, διαβόητος για την ανθελληνική του διαγωγή, που είχε πρωτοστατήσει σε πολλές ανατριχιαστικές ωμότητες κατά των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας. Η τοποθέτηση αυτού του ανθρώπου ως επικεφαλής της μονάδας που εγκαινιάζει την τουρκική κατάληψη της πόλης έχει το εφιαλτικό σημειολογικό ενδιαφέρον της προβολής της αδίστακτης εγκληματικής βίας ως μέσου πολιτικής. Ο Κεμάλ έρχεται για μια μέρα στην πόλη, καταλύει στην οικία του Έλληνα Αρμοστή και με κοφτό τρόπο δίνει τις βασικές κατευθύνσεις για το μακελειό που θα επακολουθήσει. Όταν κατέρρευσε το μέτωπο και ο ελληνικός στρατός αναδιπλώθηκε δραματικά με μια άτακτη υποχώρηση από το Αφιόν Καραχισάρ, άρχισε αυτοματικά, με το θλιβερό ένστικτο της απεγνωσμένης επιβίωσης, και ο μαζικός ξεριζωμός του συντριπτικού ποσοστού του χριστιανικού πληθυσμού : οι άτακτοι Τούρκοι διαχειρίστηκαν την στρατιωτική αποτυχία των Ελλήνων με μια επιτελικά σχεδιασμένη εξοντωτική βία που συνδύαζε το εκδικητικό μένος του κανιβαλικού φανατισμού με τη φονική ψυχρότητα ενός λεπτοδουλεμένου πλάνου εθνοκάθαρσης. Σε κύματα τεραστίων διαστάσεων εγκαταλείπουν τα πατρογονικά τους οι τρομοκρατημένοι χριστιανοί της μικρασιατικής ενδοχώρας και συρρέουν, με τη φρίκη στα μάτια, στη Σμύρνη, δημιουργώντας ένας προσφυγικό τσουνάμι της τάξης των 300.000 περίπου. Τρέχουν όλοι έντρομοι στην παραλία αναζητώντας σωτηρία στα λιγοστά συμμαχικά πλοία που είναι εκεί αγκυροβολημένα : είναι τέσσερα αμερικανικά αντιτορπιλικά με επικεφαλής μια φρεγάδα, και δίπλα τους είναι ελλιμενισμένα δυο θωρηκτά και δυο καταδρομικά της Μ. Βρετανίας, ενώ σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων βρίσκοντας τρία γαλλικά και τρία ιταλικά πλοία. Όλη αυτή η δύναμη είναι επιφορτισμένη με την αποστολή της διάσωσης των διπλωματικών αρχών και πολιτών των χωρών τους και έχουν σαφείς διαταγές να μην επέμβουν προς διάσωση των δυστυχισμένων χριστιανών που συνωστίζονται απελπισμένοι στην προκυμαία έχοντας στην πλάτη τους την εξαγριωμένη τουρκική βία. Συμμαχικά αγήματα αποβιβάζονται όχι για να προστατέψουν τους πανικόβλητους χριστιανούς αλλά για να περιφρουρήσουν την εθνική τους περιουσία στα διπλωματικά τους κέντρα και στα ιδιαίτερα δικά τους ιδρύματα. Ξέρουν, διαισθάνονται και αντιλαμβάνονται τι θα συμβεί στη συνέχεια και κάνουν τις τελευταίες ενέργειες

αυτοπροστασίας, αδιαφορώντας για τη μοίρα των χιλιάδων αθώων που δεν πια καμιά διέξοδο στην «τρελή» φυγή τους²⁹. Είναι γεγονός ότι σημειώθηκαν κάποιες αντιδράσεις που μαρτυρούν ότι οι άντρες των συμμαχικών δυνάμεων είχαν αν όχι κάτι άλλο πάντως μια ανθρωπιστική συνείδηση που «εξεγέρθηκε» αντικρίζοντας τα απίθανα εγκλήματα που διέπραξε η κεμαλική βαρβαρότητα. Είναι από κάθε άποψη διαφωτιστική η περίπτωση της θανάτωσης του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου : *«..μια γαλλική περίπολος αποτελούμενη από 20 ναύτες, κατέφθασε στη Μητρόπολη, την Αγία Φωτεινή, με σκοπό να φυγαδεύσει τον Χρυσόστομο[....] Εκείνος, όμως, αρνήθηκε, τονίζοντάς τους ότι το καθήκον του υπαγόρευσε να παραμείνει με το ποίμνιόν του όπως τους δήλωσε χαρακτηριστικά[....] Η γαλλική περίπολος ακολούθησε τον μητροπολίτη, ο οποίος βρισκόταν ήδη ενώπιον του Νουρεντίν Πασά. Ο τελευταίος έδωσε αμέσως διαταγή να εκτελεστούν οι δυο δημογέροντες. Ακολούθως απευθύνθηκε στον Χρυσόστομο, λέγοντάς του «Εμείς, θα τα βρούμε μαζί». Και συνέχισε, εξυβρίζοντάς τον χυδαία και κατηγορώντας τον για τη φιλελληνική του στάση και τις ενέργειές του κατά του τουρκικού έθνους. Κατόπιν του ανακοίνωσε ότι το «Επαναστατικό Δικαστήριο της Ανεξαρτησίας» είχε ήδη αποφασίσει την καταδίκη του σε θάνατο[....] Ο τουρκικός όχλος, τελώντας σε έξαλλη κατάσταση, παρέλαβε τον Χρυσόστομο. Επιτέθηκαν εναντίον του κτυπώντας τον με γροθιές, λοστούς και ζύλα και τον οδήγησαν σε ένα κουρείο, όπου τον ανάγκασαν να φορέσει μια λευκή μπλούζα. Στη συνέχεια του ξερίζωσαν τη γενειάδα και τον έσυραν στην τουρκική συνοικία, προπηλακίζοντας και φτύνοντάς τον. Εκεί του επεφύλαξαν έναν αργό και βασανιστικό θάνατο, μαχαιρώνοντάς τον σε πολλά σημεία του σώματος, εξορύσσοντας τους οφθαλμούς και κόβοντας τα αυτιά και τη μύτη. Στο μαρτύριο του μητροπολίτη παρευρέθησαν και οι 20 Γάλλοι ναύτες, την αντίδραση των οποίων περιέγραψε ο Γάλλος συγγραφέας Ρενέ Πουώ : «Οι Γάλλοι ναύτες είχαν βγεί από τα ρούχα τους! Χωρίς υπερβολή έτρεμαν από αγανάκτηση και αποφάσισαν να επέμβουν. Ο επικεφαλής αξιωματικός του, όμως, ακολουθώντας τις διαταγές που είχε, με το περίστροφο στο χέρι, τους εμπόδισε να κάνουν οποιαδήποτε κίνηση[....] Δεν ξαναείδαμε πια τον Χρυσόστομο που τον αποτέλειωσαν σε μικρή απόσταση»³⁰. Η μαρτυρική θανάτωση του Μητροπολίτη αναφέρεται σαν συμβολικό δείγμα της απερίγραπτης εκδικητικής βιαιότητας με την οποία*

²⁹ Σ. Καρκαλέτσης, ό. π., σ. 54

³⁰ Σ. Καρκαλέτσης, ό. π., σ. 56

ο τουρκικός εθνικισμός εφάρμοσε τις «ιδέες» του και σαν παραστατική επιτομή των λόγων για τους οποίους δημιουργήθηκε ο τεράστιος όγκος των προσφύγων από τη φλεγόμενη και ματωμένη Ανατολή.

Ο αφανισμός του χριστιανικού πληθυσμού, που είτε ζούσε ήδη είτε είχε βρει καταφύγιο σαν ελπίδα επιβίωσης εδώ, ξεκίνησε, με κεντρικές διαταγές και κατευθύνσεις από τους Αρμένιους. Δεν ήταν ο όχλος ο οποίος «αυτοσχεδίαζε» στη βαρβαρότητα, αλλά ήταν η κεντρική διοίκηση που στοχευμένα καθοδηγούσε την εγκληματική εξαλλοσύνη του πλήθους. Είναι άκρως αποκαλυπτική η αφήγηση του Τζωρτζ Χόρτον, γενικού προξένου των ΗΠΑ στη Σμύρνη, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας : *«Οι δρόμοι, που οδηγούσαν στην αρμενική συνοικία, φυλάγονταν από Τούρκους στρατιώτες. Όσο διήρκεσε η σφαγή, δεν επιτράπη σε κανέναν η είσοδος. Οι πιο συγκλονιστικές στιγμές της τραγωδίας εκτυλίχθηκαν στον καθεδρικό αρμενικό Ναό του Αγίου Στεφάνου, όπου είχαν ζητήσει καταφύγιο πάνω από 4.000 άνθρωποι. Οι Τούρκοι ζήτησαν από τους εγκλείστους να εξέλθουν και να παραδοθούν, οι Αρμένιοι, όμως, γνωρίζοντας τι τους περίμενε, αρνήθηκαν. Δέχθηκαν τότε πυρά και χειροβομβίδες, ενώ στη συνέχεια οι Τούρκοι εισέβαλαν στον περίβολο και εντός του ναού, κατασφάζοντας και εκτελώντας. Όσοι επέζησαν, από την επίθεση αυτή, οδηγούνται, ανά 100 άτομα, στην πλατεία Διοικητηρίου, όπου και δολοφονούνται εν ψυχρώ από τα τουρκικά εκτελεστικά αποσπάσματα³¹. Οι μαζικές σφαγές συνεχίστηκαν και τις επόμενες ημέρες και ήταν τέτοιας έκτασης ώστε, σύμφωνα με μαρτυρία στελέχους μεγάλης βρετανικής εταιρείας στην πόλη-«Η νοσογόνος δυσσομία ήταν τόσο ανυπόφορη, ώστε ήταν αδύνατο να πλησιάσει κανείς στις αρμενικές γειτονιές». Η εξόντωση του αρμενικού στοιχείου και η καταστροφή των εστιών και των περιουσιών των ανθρώπων στην αρμενική συνοικία ήταν καθολική!*

Οι Αρμένιοι ήταν η αρχή της οργανωμένης εκδικητικότητας του όχλου που είχε έντεχνα χειραγωγηθεί ώστε να δώσει τελεσίδικο χαρακτήρα στα πλάνα της εθνοκάθαρσης. Ο βασικός στόχος ήταν οι Ρωμιοί, τα λαμπρά έργα τους και ο πολιτισμός τους : ο Κεμάλ ρητόρευε καλογραμμένα κείμενα περί «νέου τουρκικού πολιτισμού» που υποτίθεται θα ήταν σε αβυσσαλέα ποιοτική απόσταση από την απολίτιστη διαγωγή του παραδοσιακού οθωμανισμού, ωστόσο η φρίκη του «όργιου γενοκτονίας» που

³¹ G. Horton, *Η μάσαγα της Ασίας*, Αθήνα 2016, σ. 92 – 94

συντελέστηκε στη Σμύρνη τον διαψεύδει με ανατριχιαστικό τρόπο. Οι μαζικές σφαγές των Ελλήνων ξεκίνησαν από το απόγευμα της Κυριακής, 28 Αυγούστου. Σφαγιάστηκαν οι οκτακόσιοι φοβισμένοι που είχαν ζητήσει άσυλο στην καθολική μητρόπολη της πόλης, ενώ ανάλογο τέλος είχαν και 1300 που έτρεξαν για καταφύγιο στις εγκαταστάσεις του «Αμερικανικού Κολεγιακού Ινστιτούτου». Σε όλη την ευρύτερη παραλιακή ζώνη, σε μια έκταση μήκους περίπου 30 χιλιομέτρων, οι Τούρκοι επιδόθηκαν σε ανηλεή σφαγή των συγκεντρωμένων που προσδοκούσαν μια θέση σε κάποιο πλοιάριο για να περάσουν στην απέναντι ελληνική ακτή σε Χίο και Λέσβο. Δεν υπάρχει σημείο της πόλης, σημείο των ελληνικών περιοχών της, να μην έχει να «διηγηθεί» ένα γεγονός μαζικού εγκλήματος! Στην Αγία Τριάδα δολοφονήθηκαν όλοι οι κάτοικοι που απελπισμένοι είχαν ζητήσει σωτηρία στο ανθρωπιστικό «άβατο» των εκκλησιών! Στη συνοικία Τεπετζίκι οι Τούρκοι εκτέλεσαν περισσότερες από 300 γυναίκες όλων των ηλικιών και 66 βρέφη. Στο Μερσινλί, μέσα στην εκκλησία της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, οι Τούρκοι ασέλγησαν σε δεκάδες κοπέλες που εν συνεχεία τις στραγγάλιζαν. Στο προάστιο Μπαϊρακλί, σύμφωνα με τραγική μαρτυρία του Μητροπολίτη Εφέσου, προκειμένου να αποφύγουν την ατίμωση και τον βασανιστικό θάνατο, εκατοντάδες νέες προτίμησαν να πέσουν στη θάλασσα και να πνιγούν! Στο κεντρικό νεκροταφείο της Σμύρνης κατέφυγαν περίπου 8.000 απελπισμένοι Έλληνες Χριστιανοί : οι Τούρκοι δεν σεβάστηκαν την ιερότητα του χώρου, εισέβαλαν πάνοπλοι, εκτέλεσαν επί τόπου τους γέροντες, τους τραυματίες και όσους γενικά είχαν πρόβλημα μετακίνησης, και τους υπόλοιπους μετέφεραν σε εγκαταλειμμένα εργοστάσια που είχαν προσωρινά μετατραπεί σε κέντρα κράτησης³².

«Τραγικό τέλος, όμως, επεφύλαξε ο Κεμάλ εν γένει στον ανδρικό πληθυσμό : με δυο διαδοχικά διατάγματα, τα οποία εξέδωσε η εθνικιστική κυβέρνηση στην Άγκυρα, όλοι οι Έλληνες και οι Αρμένιοι άρρενες, ηλικίας 15 μέχρι 45 ετών, θα εκτοπίζονταν στην Ανατολία, στα περιβόητα «τάγματα εργασίας». Με αυτό τον τρόπο καταδικάστηκαν σε παράταση των δεινών τους και αργό θάνατο. Βάσει των παραπάνω διαταγμάτων, 160.000 έφηβοι και άνδρες, οδηγήθηκαν στην μικρασιατική ενδοχώρα από την οποία δεν επέστρεψαν ποτέ. Στις χαράδρες μεταξύ Μαγνησίας και Κασαμπά, ο κεμαλικός στρατός εκτέλεσε εν ψυχρώ 6.000 από αυτούς. Τα ίδια κεμαλικά διατάγματα όριζαν ότι όλοι οι Χριστιανοί έπρεπε να

---

³² Σ. Καρκαλέτσης, ό. π., σ. 56

*εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία εντός 30 ημερών»³³. Η Σμύρνη παραδόθηκε στις φλόγες. Νωρίς το απόγευμα της 31 Αυγούστου ξεκίνησε η τρομερή φωτιά που έκανε στάχτη τη λαμπρή πολιτεία. Φωτιά που αναπήδησε από τέσσερις, πέντε διαφορετικές εστίες ακριβώς τη στιγμή που ο άνεμος άλλαζε κατεύθυνση και έπνεε προς την αρμενική και τις ελληνικές συνοικίες. Έχουν καταγραφεί δεκάδες μαρτυρίες κυρίως αξιωματικών και ναυτών του αμερικανικού πολεμικού ναυτικού, που αφορούν ομάδες Τούρκων στρατιωτών που γύρναγαν στους δρόμους με μπιτόνια κηροζίνης περιβρέχοντας τα χριστιανικά σπίτια. Άλλες μαρτυρίες, από στελέχη του διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, κάνουν λόγο για Τούρκους αξιωματικούς που κρατούσαν δοχεία με πετρέλαιο και έβαζαν φωτιά σε αρμενικές κατοικίες. Η πυρκαγιά πού γρήγορα κατέφαγε τα σπίτια και τα άλλα κτίσματα, ενώ πάνοπλοι Τούρκοι στρατιώτες εμπόδιζαν την έξοδο των αλλοφρόνων ανθρώπων από τη φλεγόμενη ζώνη! Είναι συγκλονιστική η μαρτυρία του Μητροπολίτη Εφέσου : *«Το πυρ ελάμβανε τρομακτικές διαστάσεις....Πυκνός μαύρος καπνός εκάλυπτε αποπνικτικώς τον ορίζοντα. Βαρεία οσμή πετρελαίου και βενζίνης επρόδιδε τας τουρκικάς προσπαθείας....Η μια μετά την άλλην αι ελληνικαί συνοικίαι εγένοντο παρανάλωμα του πυρός και τα γυναικόπαιδα έξαλλα έτρεχον προς την προκυμαίαν, προς την Πούνταν...Εκαίοντο και αποσκευαί και άνθρωποι, εξ ων οι μεν γνωρίζοντες να κολυμβώσιν ερρίπτοντο εις την θάλασσαν»*. Η πυρκαγιά εκτεινόταν σε μέτωπο τριών χιλιομέτρων και μέχρι τα μεσάνυχτα όλες οι αρμενικές και ελληνικές περιοχές, όλα τα αρμενικά και ελληνικά κτίσματα, αφού πρώτα ληλατήθηκαν με απίστευτη ληστρική μανία, είχαν κατακαεί. Δεκάδες χιλιάδες, απελπισμένοι και περίτρομοι, προσπάθησαν να φύγουν προς τα ανατολικά, προς την ενδοχώρα, ωστόσο εκεί είχαν παραταχθεί ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις που εκτέλεσαν επί τόπου πάρα πολλούς χριστιανούς, υποχρεώνοντας τους υπόλοιπους να στριμωχτούν στην προκυμαία της Σμύρνης. Τρεις ημέρες μαινόταν η τρομακτική πυρκαγιά, έργο βάρβαρο και εγκληματικό του τουρκικού γενικού επιτελείου, με αποτέλεσμα να φτάσει σε μεγέθη απίθανα ο απελπισμένος κόσμος που αναζήτησε μια ελπίδα επιβίωσης στην παραλία. Πολλοί προσπάθησαν χωρίς επιτυχία να επιβιβαστούν στα αγκυροβολημένα συμμαχικά, πολλοί απλώς έπεσαν στη θάλασσα για να περάσουν απέναντι*

---

³³ Σ. Καρκαλέτσης, ό. π., σ. 57

κολυμπώντας(!), η μεγάλη πλειοψηφία περίμενε καρτερικά τα κελεύσματα της μοίρας, ενώ τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου εμφανίστηκαν κρούσματα πανώλης!

«Τελικά, οι Τούρκοι επέτρεψαν την προσέγγιση ελληνικών και άλλων πλοίων, μόνο μετά τις 11.09.1922, οπότε και άρχισε η εκκένωση της Σμύρνης. Εκείνη την ημέρα κατέπλευσαν οκτώ πλοία, τα οποία, πλήρη προσφύγων, αναχώρησαν με προορισμό διάφορα ελλαδικά λιμάνια. Ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού εγκατέλειψε την πόλη στις 13 Σεπτεμβρίου, όταν προσορμίσθηκαν στο λιμάνι της Σμύρνης 19 ακόμα πλοία. Η έξοδος του άμαχου πληθυσμού, γυναικών και παιδιών, διήρκεσε μια εβδομάδα. Πριν από την επιβίβασή τους, στα πλοία της σωτηρίας, διενεργείτο εξονυχιστικός έλεγχος από τον τουρκικό στρατό, αφού όλοι οι άρρενες, ηλικίας 15 έως 45 ετών, συλλαμβάνονταν με σκοπό τον εκτοπισμό τους στην Ανατολία. Σπαρακτικές σκηνές εκτυλίσσονταν πριν από την επιβίβαση στα πλοία, καθώς οι απελπισμένες μητέρες προσπαθούσαν να σώσουν τα παιδιά τους, ιδίως τους εφήβους, αποκρύπτοντας την πραγματική τους ηλικία. Δυο αμερικανικά καταδρομικά ανέλαβαν τη μεταφορά 1500 επιπλέον Ελλήνων και Αρμενίων στη Θεσσαλονίκη. Συνολικά, κατά τη διάρκεια εκείνων των ημερών, διακομίσθηκαν στην Ελλάδα περισσότεροι από 300.000 πρόσφυγες, ενώ την εκκένωση υποβοήθησε σημαντικά η «Αμερικανική Επιτροπή Περιθάλψεως»(Near East Relief), οργάνωση που είχε συνδράμει δραστικά τους διωκόμενους χριστιανικούς πληθυσμούς κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η «επόμενη μέρα» υπήρξε αποκαλυπτική για την έκταση της τραγωδίας : τα θύματα των κεμαλικών εγκλημάτων υπερέβησαν τις 100.000, ενώ ορισμένοι μελετητές και συγγραφείς ανεβάζουν τον αριθμό των νεκρών εντός της Σμύρνης στις 120.000. Ο ανθός της μικρασιατικής νεολαίας, συνολικά 160.000, συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν αιχμάλωτοι στα βάθη της Ανατολίας, όπου και θανατώθηκαν βίαια ή πέθαναν σύντομα από τις απερίγραπτες κακουχίες. Το καταστροφικό μένος ήταν πρωτοφανές, και είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 48 μεγάλες εκκλησίες της πόλης, στο τέλος μόνο 3 έστεκαν όρθιες»³⁴.

---

³⁴ Σ. Καρκαλέτσης, ό. π., σ. 58

Γ' Κεφάλαιο

Η μέριμνα προστασίας των προσφύγων

Θεωρούμε χρήσιμη την παράθεση, κατά κάποιον τρόπο με τη μορφή καταλόγου, των χρονικών και λειτουργικών κόμβων στη διαχείριση του Προσφυγικού Ζητήματος. Δηλαδή ένα χρονολόγιο όπου (θα) αποτυπώνεται η εσωτερική και διεθνής δραστηριότητα σε σχέση βασικά με την αντιμετώπιση και επίλυση των αντικειμενικά μεγάλων προβλημάτων που δημιουργούνται από μια τέτοια, κολοσσιαίων διαστάσεων, μετακίνηση πληθυσμών. Στόχος αυτής της «λίστας» είναι η εύχρηστη κωδικοποίηση των πολιτικών, διπλωματικών και διοικητικών ρυθμίσεων και παρεμβάσεων με τις οποίες μπήκε σε λογικές βάσεις και σε ελέγξιμα οργανωτικά σχήματα όλο αυτό το ζοφερό χάος του δραματικού ξεριζωμού. Ναι, σαφώς, η μεγάλη τραγωδία έπληξε το ελληνικό στοιχείο, αυτό ήταν που σε μεγάλα μεγέθη έζησε τη φρίκη του ξεριζωμού με τρόπους μάλιστα ιδιαίτερα φονικούς, μα θα ήταν και επιστημονική τυφλότητα και αδικία να παραγνωριστεί και ο ξεριζωμός των Τούρκων που ζούσαν σε ελληνικά χώματα έχοντας εδώ δημιουργήσει τον ιστό του δικού τους βίου. Ήταν, δηλαδή, ένα «παγκόσμιο πρόβλημα» μεγάλων διαστάσεων, και η κινητοποίηση για τη διαχείρισή του ξεπέρασε τα στενά και περιορισμένα όρια της ελληνικής κρατικής δυνατότητας.

3.1. Οργανωτικά σχήματα πρακτικής μέριμνας για τους πρόσφυγες

-(3 Νοεμβρίου 1922) Με Νομοθετικό Διάταγμα ιδρύεται το «Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων» ως ΝΠΔΔ. Μένει εν ζωή και λειτουργία μέχρι το 1925, οπότε καταργείται, με κυβερνητική απόφαση, και διαλύεται. Είναι μια ιδιαίτερα σημαντική κρατική πρωτοβουλία οργανωμένης αρωγής, με βασικό χαρακτηριστικό της τον έξυπνο συνδυασμό των δυνατοτήτων και των μέσων του Δημοσίου με τη διαθεσιμότητα του «ιδιωτικού τομέα» (τόσο σε υλική προσφορά όσο και σε προσωπικό ζήλο φυσικής συμμετοχής στην προσπάθεια). Το «Ταμείο» πιστοποιεί τη βαθιά ενεργητική βούληση της ελληνικής κοινωνίας (με όλες τις αντιφάσεις της που θα δούμε παρακάτω) να «βάλει ένα χέρι» στο τιτάνιο έργο της πρακτικής υποστήριξης των δυστυχημένων της προσφυγιάς, της πολύμορφης βοήθειας σε όλα τα θέματα, από την καθημερινή διατροφή και τις αρρώστιες που «θέρριζαν» τους απροστάτευτους και πολλαπλά εκτεθειμένους προσφυγικούς

πληθυσμούς μέχρι την εξασφάλιση καταλυμάτων για ύπνο και ανάπαυση. Ένα πραγματικό «έπος» μιας βαριά καταπονημένης κοινωνίας! Το «Ταμείο Περιθαλψής Προσφύγων» δεν είναι μια τυπική κρατική «επιτροπή» με νωθούς γραφειοκράτες και δυσκίνητη οργάνωση όπως οι χιλιάδες «επιτροπές» που φτιάχνονται για «τα μάτια του κόσμου» και στην πραγματικότητα διαιωνίζουν τα προβλήματα εξαντλώντας το «έργο» τους σε τετριμμένες διαπιστώσεις είτε σε επουσιώδεις διεκπεραιώσεις. Διοικείται από μια 15μελή επιτροπή όπου συμμετέχουν : υψηλόβαθμα στελέχη της κρατικής μηχανής, αντιπρόσωποι επαγγελματικών ενώσεων και πρόσωπα με μεγάλο κοινωνικό κύρος και εγνωσμένη ποιότητα έργου. Υπάρχει, σαν κεντρικό επιτελικό όργανο, μια τριμελής Εκτελεστική Επιτροπή όπου προεδρεύει ο βιομήχανος Επαμεινώνδας Χαρίλαος, η οποία διοικεί το σχήμα με μεράκι και όραμα και με κύρια μέριμνα να συνδυάζει αποτελεσματικά και γρήγορα και με τις ελάχιστες δυνατές απώλειες τους κρατικούς και τους ιδιωτικούς πόρους για την επιβίωση και τη γενική φροντίδα των «ξεκρέμαστων» ξεριζωμένων αδελφών. Το βασικό έργο του Ταμείου είναι να συγκεντρώνει τις προσφορές σε χρήμα και εφόδια και να τις προωθεί άμεσα και συστηματοποιημένα στους πρόσφυγες. Η προώθηση γίνεται με έξοδα του Ταμείου. Είναι είδη επείγουσας ανάγκης που αποτελούν όρο επιβίωσης για τον προσφυγικό κόσμο : ρουχισμός, αντίσκηνα, κάθε είδους φάρμακα, είδη διατροφής για την καθημερινή συντήρηση, βασικά έπιπλα και ο πιο στοιχειώδης οικιακός εξοπλισμός, κλινοσκεπάσματα, είδη υγιεινής, οτιδήποτε είναι απαραίτητο για μια πολιτισμένη και ασφαλή καθημερινότητα. Όλα αυτά προέρχονται κυρίως από την Αμερική όπου έχει ενεργοποιηθεί ένα δραστικό δίκτυο φιλανθρωπικής υποστήριξης και το οποίο αξιοποιεί με ταχύτητα τις βιοτικές δυνατότητες, την πατριωτική αλληλεγγύη και τα ανθρωπιστικά αισθήματα των ομογενών. Η διανομή γίνεται είτε μέσω μικρών ευέλικτων «υποεπιτροπών» του Ταμείου είτε μέσω του φιλανθρωπικού δικτύου που γρήγορα συγκροτήθηκε και μπήκε σε λειτουργία καθώς και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, του «Πατριωτικού Ιδρύματος» και των διάσπαρτων «Επιτροπών Κυριών». Η διανομή των όποιων βοηθημάτων καταγράφεται σε ειδικό «Οικογενειακό Βιβλιάριο Πρόσφυγος» ανάλογο με αυτά που είχαν χρησιμοποιηθεί για τις ενισχύσεις σε πρόσφυγες και σε οικογένειες των «επιστράτων», και το οποίο εκδίδεται με τις σφραγίδες του Υπουργείου και της Ύπατης Αρμοστείας της Κοινωνίας των Εθνών για τους Πρόσφυγες. Υπήρξε

μεγάλη η αποφασιστική συμβολή του Ταμείου στην επιβίωση των προσφύγων κατά τους πρώτους κρίσιμους μήνες καθώς και στην οργάνωση βασικών μονάδων ιατρικής βοήθειας και στο χτίσιμο των πρώτων προσφυγικών συνοικισμών.

Παραθέτουμε ένα ντοκουμέντο που είναι πολύ διαφωτιστικό για το έργο του Ταμείου, τη φιλοσοφία και την αντίληψή του :*«Τα σχέδια προέβλεπαν όσα είναι απαραίτητα για έναν οικισμό, συμπεριλαμβανομένων σχολείων, λουτρών, εργαστηρίων, πάρκων, κήπων, πλατειών, κατάλληλα σχεδιασμένων δρόμων με πρόβλεψη για μελλοντική διαπλάτυνση κ.λπ. Κατασκευάστηκε ένα σύγχρονο επιστημονικό σύστημα αποχέτευσης. Εγκαταστάθηκε δίκτυο υδροδότησης και κατασκευάστηκε μια μεγάλη δεξαμενή ψηλότερα από τον οικισμό και εγκαταστάθηκε μια αντλία εξυπηρετούμενη από ανεξάρτητη γεννήτρια ρεύματος. Επίσης κατασκευάστηκε ένα ζυλουργείο που χρησιμοποιήθηκε για την επιτέλεση των σχετικών με την ανέγερση του οικισμού ζυλουργικών εργασιών[...]*Η κατασκευή των πρώτων 800 σπιτιών ανατέθηκε σε τέσσερις εργολάβους, οι οποίοι άρχισαν τις εργασίες τους στα τέλη του Δεκεμβρίου[...]*Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ήταν η πρώτη φορά που γινόταν μια παρόμοια και τέτοιας κλίμακας κατασκευή στην Ελλάδα ώστε δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία για να τους καθοδηγεί. Επίσης έλειπαν ουσιώδη υλικά, η οργανωτική υποδομή και οι ειδικευμένοι εργάτες ήταν λιγοστοί[...]*Όπου ήταν δυνατό, χρησιμοποιήσαμε τους ίδιους τους πρόσφυγες ως εργολάβους ή υπεργολάβους και τους ζητούσαμε να χρησιμοποιούν όσο ήταν δυνατό πρόσφυγες εργάτες. Έτσι, από 77 συνολικά εργολάβους οι 34 ήταν πρόσφυγες και από 5.900 εργάτες οι 5.488 ήταν επίσης πρόσφυγες»³⁵.

-(29 Σεπτεμβρίου 1923) Ιδρύεται, στη Γενεύη, από την Δ' Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών, με ειδικό πρωτόκολλο (και Καταστατικό που επικυρώνεται με το Νομοθετικό Διάταγμα της 13.10.1923), η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) Οι ιδρυτικές πράξεις, που προσδιορίζουν το πλαίσιο λειτουργίας, δέχονται ορισμένες τροποποιήσεις με πρόσθετες νομικοπολιτικές πράξεις (ένα Ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης του 1924 και ένα ειδικό Νομοθετικό Διάταγμα του 1927) χωρίς, όμως, να αναιρείται και να θίγεται η βασική νομική θέση και υπόσταση της ΕΑΠ καθώς και η λειτουργία και η σχέση της με το ελληνικό κράτος. Η ΕΑΠ προβλέπεται να λειτουργεί ως ανεξάρτητο σωματείο (αυτό)διοικούμενο από τετραμελές συμβούλιο το οποίο απαρτίζεται

³⁵ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 217

από δύο μέλη διοριζόμενα από την ελληνική κυβέρνηση, δυο μέλη που τοποθετεί η ΚτΕ, και επιπλέον έναν πρόεδρο που είναι υποχρεωτικά πολίτης των ΗΠΑ. Η ίδρυση της ΕΑΠ εκφράζει τη διεθνοποίηση του προσφυγικού προβλήματος, μια διεθνή συνεργασία όχι με χαρακτήρα «πυροσβεστικό» (δηλαδή μια φιλανθρωπία για τις άμεσες ανάγκες) αλλά με χαρακτήρα δομικό, βάθους, δηλαδή εφαρμοζόμενων σχεδίων οριστικής τακτοποίησης των προσφυγικών πληθυσμών. Το κεντρικό έργο της Επιτροπής αφορά στην οριστική στέγαση και τη σταθερή απασχόληση των προσφύγων, προϋποθέσεις ζωτικής σπουδαιότητας για την σωστή κοινωνική ένταξη και την ενεργοποίηση πλέον των «ξεριζωμένων» ως πλήρων παραγόντων της οργανωμένης κοινωνικής ζωής. Η ΕΑΠ είναι προγραμματισμένη και οφείλει να αξιοποιεί τη γη και τα χρήματα που της διατίθενται (και όσα η ίδια συγκεντρώνει από τις πρωτοβουλίες των μελών και των «κύκλων» της) για να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες σε παραγωγικά έργα στην εθνική επικράτεια. Απαγορεύεται να διαθέσει χρήματα για να ανακουφίσει άμεσες υλικές ανάγκες των προσφύγων, καθώς με το έργο αυτό είναι επιφορτισμένοι άλλοι φορείς. Η ΕΑΠ δημιουργείται και αναπτύσσεται σαν ένα αυτόνομο επιτελικό όργανο : δημιουργεί και διαχειρίζεται δικό της υπαλληλικό προσωπικό, μισθώνει και αξιοποιεί δικά της στελέχη, μεθοδεύει αυτοτελείς συνεργασίες, και «λογοδοτεί» (σε σημαντικό βαθμό τυπικά) με μια τριμηνιαία αναφορά προς την ελληνική κυβέρνηση και προς το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και με τον ετήσιο ισολογισμό της. Η «μοίρα» της εξαρτάται από το Συμβούλιο της ΚτΕ, αυτό αποφασίζει για την παράταση της λειτουργίας της ή όχι, και το δικαίωμα απόφασης διάλυσης της Επιτροπής θα το ασκήσει στο τέλος του 1930 : τότε θα διαλυθεί η ΕΑΠ εν μέσω σφοδρών επικρίσεων από τους πρόσφυγες και έντονων τριβών με την ελληνική κυβέρνηση οι οποίες έχουν πλήξει ανεπανόρθωτα το κύρος της Επιτροπής καθιστώντας την ανεπιθύμητη στην ελληνική κοινωνία. Η ΕΑΠ είχε ιδρυθεί μετά από ειδική συγκεκριμένη αίτηση-πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης προς την Κοινωνία των Εθνών : αυτό συνέβη αμέσως μετά τη συμφωνία για την ανταλλαγή των πληθυσμών και με δεδομένη την απόλυτη οικονομική δυσπραγία του κράτους που αδυνατούσε, ως αναξιόπιστος εταίρος, να προσφύγει σε διεθνή δανεισμό, δεν είχε την εύνοια των αγορών στο πλαίσιο της οικονομικής καθίζησης της χώρας.

Η υποδοχή, περίθαλψη και φιλοξενία των προσφύγων «γονάτισε» την έτσι κι αλλιώς αδύναμη ελληνική πολιτεία που υποχρεώθηκε να ζητήσει οικονομική βοήθεια από την ΚτΕ (δεν υπήρχαν τότε διεθνείς θεσμοί όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ ή μεγάλοι «επενδυτικοί οργανισμοί») με τη μορφή δανείου ύψους 10.000.000 λιρών Αγγλίας. Ακολούθησαν, σε πολύ σύντομους χρόνους, επαναληπτικά δάνεια με ιδιαίτερα επαχθείς όρους και σκανδαλώδεις ρήτρες, υπεύθυνες σε μεγάλο βαθμό για την τεράστια εσωτερική κρίση του 1929(σε συνδυασμό, βέβαια, με το γενικό «Κραχ» που οδηγούσε σε καταστροφική κρίση το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα) όσο και για την πτώχευση του 1932. Η προσφυγική τραγωδία του ελληνικού έθνους έγινε για τους «διεθνείς κύκλους» μια αιματηρή «χρυσή ευκαιρία» να μετατρέψουν την καταταλαιπωρημένη Ελλάδα σε εύκολο στόχο-θύμα μιας τεράστιας κερδοσκοπίας.

Με την αίτησή του αυτή(για πρακτική υποστήριξη εκ μέρους της ΚτΕ) το ελληνικό κράτος έθετε υπό την απόλυτη αιγίδα της διεθνούς κοινότητας το προσφυγικό πρόβλημα που ταλαιπωρούσε κρίσιμα την ελληνική κοινωνία. Για να λειτουργήσει η ΕΑΠ, δηλαδή για να αποκτήσει ουσιαστικούς πόρους και να μπορεί να κάνει πρακτική πολιτική, το ελληνικό Δημόσιο της εκχωρεί την αγροτική περιουσία των ανταλλάξιμων προσφύγων (αυτών δηλαδή που εμπίπτανε στις προβλέψεις του νόμου περί υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών). Έτσι η ΕΑΠ αποκτά την πραγματική και κατά νόμο κυριότητα εκτάσεων που ξεπερνούν, σε μέγεθος, τα 5.000 εκτάρια, και τα οποία αξιοποιούνται για αποκτήσει η Επιτροπή τα κεφάλαια που είναι απαραίτητα για το έργο της. Μέχρι το 1926 η ΕΑΠ μετεξελίσσεται σε οικονομική υπερδύναμη, συγκεντρώνει την απόλυτη νομή και κυριότητα μεγάλων αγροτικών κτημάτων και δασικών εκτάσεων που ήταν ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους, και αποκτά πλήρη δικαιώματα και προνόμια επί των ακινήτων των Τούρκων και Βούλγαρων προσφύγων. Δεν είναι πλέον μια «επιτροπή» με συγκεκριμένο, πολλαπλά ελεγχόμενο και αξιολογούμενο, διαχειριστικό έργο ορισμένης φύσης, αλλά είναι ένα «οικονομικό κέντρο» που σε πάμπολλες περιπτώσεις προκαλεί τις οργισμένες διαμαρτυρίες των δυστυχισμένων της προσφυγιάς τόσο για τη διαγωγή των στελεχών και των υπαλλήλων της όσο και για συγκεκριμένες διαχειριστικές ενέργειες. Οπωσδήποτε, σοβαρές αιτιάσεις για σκάνδαλα και ιδιοτελείς ευνοιοκρατικές επιλογές, σκιάζουν το έργο της ΕΑΠ, το οποίο, όμως, στη γενική του αποτίμηση δικαιούται θετικού χαρακτηρισμού,

αφού η ΕΑΠ μπόρεσε να υποκαταστήσει εποικοδομητικά τους ανεπαρκείς εθνικούς θεσμούς και να χαράξει μια ολοκληρωμένη διαχειριστική στρατηγική επί ενός λίαν δυσχερούς θέματος.

Εκτός από τους δυο παραπάνω φορείς που γίνονται οι κύριοι αγωγοί των ενεργειών ουσιαστικής υποστήριξης του τραγικού προσφυγικού κόσμου, και πολλά άλλα σχήματα, μορφές της ενεργητικής συμπόνιας του πολιτισμού απέναντι σε συνανθρώπους που δοκιμάζονται σκληρά από τη μοίρα, σχηματίζονται και λειτουργούν.

Από πιο πριν, δηλαδή από τις περιστάσεις του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, υπάρχουν και προσφέρουν ανθρωπιστικό έργο πολλές οργανώσεις διεθνούς χαρακτήρα. Έχουν προηγηθεί τεράστιες ανθρωπιστικές καταστροφές που οδήγησαν στην ίδρυση οργανώσεων με αποκλειστική αποστολή την ανακούφιση, τη συμπαράσταση στους κατατρεγμένους των μεγάλων πολεμικών γεγονότων και των τρομερών διωγμών. Από όλες αυτές τις διεθνούς χαρακτήρα πρωτοβουλίες ανθρωπίνης ανταπόκρισης, ξεχωρίζουν ορισμένες.

Αρχικά είναι η Νήαρ Ηστ (Near East Relief) που ιδρύεται το 1915 και αρχικά έχει το όνομα «Αμερικανική Επιτροπή για την Ανακούφιση των Αρμενίων και Συρίων». Είναι οι μαύρες ώρες των τρομακτικών εθνοκαθαρτήριων σφαγών που οργανώνουν οι Νεότουρκοι, παράλληλα με τη Γενοκτονία των Ποντίων. Η Νήαρ Ηστ «ειδικεύεται» στα ορφανά, δραστηριοποιείται συστηματικά για τη διάσωση και την περίθαλψή τους με την ίδρυση σταθμών φιλοξενίας και ορφανοτροφείων. Η Μικρασιατική Καταστροφή δίνει στο θέμα «ορφανά» τεράστιες τραγικές διαστάσεις, σε συνθήκες μαζικής βίας που οδηγεί σε εξόντωση δεκάδες χιλιάδες γονείς αφήνοντας εντελώς έρημα μικρά παιδιά, και σε συνθήκες συνεχούς θανάσιμης καταδίωξης με συνεχείς επιθέσεις των ατάκτων οπότε εύκολα αποκόπτονταν τα παιδιά από τους γονείς. Η Νήαρ Ηστ, μετά τη φρίκη της Καταστροφής, σώζει και φέρνει στην Ελλάδα χιλιάδες ορφανά, παιδάκια ξεριζωμένα και έρημα στον κόσμο, και ιδρύει ορφανοτροφεία σε διάφορες πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Κόρινθος.

«Τα «Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών» οργανώνονται ως γυναικεία οργάνωση γιατρών το 1917 για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε χώρες που πλήττονται από τον πόλεμο. Η δρ. Lovejoy οργανώνει, τον Σεπτέμβριο του 1922, την «Εβδομάδα Εκκένωσης»,

μια επιχείρηση απαγκίστρωσης προσφύγων από τη φλεγόμενη Σμύρνη και αργότερα η οργάνωση στήνει σταθμούς περίθαλψης, ιατρεία και νοσοκομεία στη Χίο, στη Μυτιλήνη και αλλού, και οργανώνει την καραντίνα της Μακρονήσου τον Ιανουάριο του 1923. Το γνωστότερο νοσοκομείο των Αμερικανίδων Κυριών ιδρύεται στην Κοκκινιά και έχει εξελιχθεί στο σημερινό Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Νίκαιας»³⁶

Πολύ σημαντική είναι, ασφαλώς, η βοήθεια που προσφέρει ο Ερυθρός Σταυρός, με πρωτοπόρο και λίαν δραστικό στις παρεμβάσεις του τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό που ανταποκρίνεται με ιδιαίτερο ζήλο στο γενικό πνεύμα αλληλεγγύης και ανθρωπιστικής υποστήριξης που εκδηλώνει η αμερικανική κοινωνία. Ο Ερυθρός Σταυρός ενεργεί οργανωμένα και με σχέδιο, όχι ευκαιριακά και αποσπασματικά : χωρίζει την επικράτεια σε δώδεκα περιφέρειες και συγκροτεί επιτροπές με την υποστήριξη των τοπικών αρχών, επιχειρηματιών, πρόθυμων πολιτών και προσφύγων, και πετυχαίνει τον αξιοζήλευτο άθλο να εξασφαλίζει καθημερινή επαρκή τροφή σε εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες.

Ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει στη διεθνή (Βρετανική) οργάνωση «Σώστε τα παιδιά» (Save the children). Οργάνωσε καταυλισμούς προσφύγων σε πολλές περιοχές (Αθήνα, Πειραιά, Πόρο, Αίγινα, Ύδρα, Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα, Κέρκυρα, Πάτρα) όπου φιλοξενήθηκαν πάνω από 20.000 παιδιά και πάνω από 35.000 ενήλικες.

Γενικά, υπήρξε μια παγκόσμια ανθρωπιστική κινητοποίηση που πήρε μεγάλες διαστάσεις ακριβώς γιατί το πρόβλημα ήταν κολοσσιαίων διαστάσεων. Η ανθρωπότητα δεν έμεινε ασυγκίνητη στο ματωμένο δράμα των λαών της Ανατολής που έζησαν την ανείπωτη φρίκη των οργανωμένων γενοκτονιών. Στο πλαίσιο αυτό του οικουμενικού συναγερμού για να σωθούν τα εκατομμύρια των προσφύγων, το δικό τους συγκλονιστικό παρών δίνουν οι ποικίλες οργανώσεις των μεταναστών (βασικά στις ΗΠΑ όπου ήταν έντονη η παρουσία και δράση του μικρασιατικού μεταναστευτικού στοιχείου) καθώς και οι ελληνικές κοινότητες της κοντινής διασποράς. Είναι ένα πανεθνικό προσκλητήριο από το οποίο δεν απουσιάζει κανείς, καθώς η στιγμή είναι λίαν κρίσιμη και είναι σημείο όπου η ανθρώπινη τραγωδία συναντά την κολοσσιαία εθνική κρίση.

«Στο εσωτερικό σχηματίζονται επιτροπές εράνων οι οποίες συλλέγουν χρήματα και εφόδια που αναδιανέμονται σε τοπικό επίπεδο, χωρίς την παρέμβαση των κεντρικών

---

³⁶ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 212 – 213

θεσμών. Στους εθνικής εμβέλειας θεσμούς πρέπει να προσμετρηθούν ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και το Πατριωτικό Ίδρυμα, καθώς και η Εκκλησία, ενώ σημαντικές ήταν οι μικρές πρωτοβουλίες για την ίδρυση μικρών μονάδων περίθαλψης και φιλοξενίας, όπως του Διεθνούς Συνδέσμου Γυναικών, ο οποίος έχει ιδρύσει από τον Μάρτιο του 1923 οικοτροφείο για πρόσφυγες «κόρες», και στις αρχές του 1926 «συντηρεί και σπουδάζει» 150 κοπέλες από 14 έως 24 χρόνων. Είναι φανερό ότι οργανωμένες προσπάθειες ανθρωπιστικής βοήθειας προς τους πρόσφυγες περιορίστηκαν στα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς, ενώ μετέπειτα η ορθολογική παρέμβαση των θεσμών συμπληρώθηκε από τις πρακτικές αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης που τέθηκαν ως βασικοί σκοποί στα καταστατικά των προσφυγικών σωματείων»³⁷.

3.2. Διπλωματικές και πολιτικές διεργασίες διαχείρισης του «προσφυγικού»

Τα καταγιστικά πολεμικά γεγονότα του 1922 δημιουργούν ένα πραγματικό προσφυγικό «τσουνάμι», αφού η εξοντωτική βία του κεμαλικού εθνικισμού δεν αφήνει περιθώριο δεύτερης σκέψης στους ορθόδοξους πληθυσμούς. Υπό τον τρόπο του αφανισμού, με τα σπίτια τους να καίγονται, εκατοντάδες χιλιάδες φεύγουν πανικόβλητοι αναζητώντας σωτηρία στη γειτονική εθνική εστία. Η εκδικητική βία των Τούρκων ατάκτων προκαλεί μια σαρωτική προσφυγική πλημμύρα. Ωστόσο όλο αυτό το κολοσσιαίο προσφυγικό κύμα δεν παρέσυρε το σύνολο του κόσμου της ορθόδοξης χριστιανοσύνης που ήταν εγκατεστημένη στα χώματα της Μικρασίας, του Πόντου και της Θράκης. Δηλαδή έχει απομείνει ένα πολύ μεγάλο τμήμα του «παλιού» χριστιανικού πληθυσμού, και αυτό, συνδυαστικά με τους μουσουλμάνους που βρίσκονται στην Ελλάδα, είναι το «θέμα» μιας έντονης διπλωματικής δραστηριότητας που αποσκοπεί στη διευθέτηση του ζητήματος με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Όπως έχουμε τονίσει από την αρχή, και οι δυο πλευρές, και οι Έλληνες και οι Τούρκοι, έχουν ως βασικό ενδιαφέρον το σχηματισμό εθνικά ομοιογενούς πληθυσμού και τη διασφάλιση εδαφών που θα αξιοποιηθούν για την αποδοτική εγκατάσταση πληθυσμών που θα έχουν «απελευθερωθεί» από την αντίπαλη χώρα. Υπάρχει ήδη νομικοπολιτικό προηγούμενο με τη μορφή μιας έγγραφης ρύθμισης

---

³⁷ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 215

(από τον Νοέμβριο του 1919) με τον τίτλο «Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας» που είναι ενσωματωμένο στα ντοκουμέντα της Συνθήκης του Νεϊγύ.

-(30 Ιανουαρίου 1923) Υπογράφεται η Σύμβαση Ανταλλαγής (ελληνικών και τουρκικών) Πληθυσμών στη Λωζάνη. Η Ελληνοτουρκική σύμβαση της Λωζάνης (γνωστή επίσης ως Σύμβαση για την Ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών Πληθυσμών, επίσης γνωστή ως Σύμβαση της Λωζάνης), ήταν μια συμφωνία μεταξύ των ελληνικών και τουρκικών κυβερνήσεων η οποία υπεγράφη από τους Έλληνες και Τούρκους εκπροσώπους στη Λωζάνη στις 30 Ιανουαρίου 1923. Η συμφωνία προβλέπει την ταυτόχρονη ανταλλαγή των Ορθοδόξων Χριστιανών (οι οποίοι θα μεταφερθούν στην Ελλάδα) και των Μουσουλμάνων (οι οποίοι θα μεταφερθούν στην Τουρκία).

Όσον αφορά τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας, η συνθήκη αντανάκλούσε τις Οθωμανικές αντιλήψεις της «ιθαγένειας» και η πραγματική καταγωγή αντικαταστάθηκε από θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αυτό σήμαινε ότι πολλοί Έλληνες Μουσουλμάνοι από την ελληνική Μακεδονία και την Ήπειρο ταξινομήθηκαν ως Τούρκοι παρόλο που πολλοί από αυτούς μιλούσαν ελάχιστα ή πολύ λίγα τουρκικά και κατάγονταν από Έλληνες προσήλυτους στο Ισλάμ. Ομοίως, πολλοί Τούρκοι χριστιανοί από τη βορειοανατολική Ανατολία και Καππαδοκία χαρακτηρίστηκαν επίσης ως Έλληνες και απελάθηκαν στην Ελλάδα, παρόλο που μίλησαν ελάχιστα ή καθόλου ελληνικά. Αυτές οι ομάδες περιλαμβάνουν τους Καραμανλήδες, οι οποίοι μιλούσαν Καραμανλήδεια τουρκικά. Επειδή η Σύμβαση ταξινομούσε τους Έλληνες και τους Τούρκους σύμφωνα με το θρήσκευμα, αυτοί επίσης απελάθηκαν στην Ελλάδα μαζί με τους ελληνόφωνους Χριστιανούς της Ανατολίας.

Για τον ίδιο λόγο, πολλοί Πόντιοι από την βορειοανατολική Ανατολία και τη περιοχή του Καυκάσου που είχαν μεταστραφεί στο Ισλάμ και υιοθέτησαν την τουρκική γλώσσα και εθνική ταυτότητα θεωρήθηκαν από τη σύμβαση ως Τούρκοι. Ωστόσο, μεγάλος αριθμός Ποντίων ήταν Κρυπτο-Χριστιανοί στην ύστερη Οθωμανική περίοδο, πριν επιστρέψουν στην Ορθοδοξία μετά την κατάληψη του Ερζερούμ και της Αργυρούπολης (Γκιουμούσχανε) από τη Ρωσία το 1828, ενώ ενώθηκαν με τους Ρώσους

εισβολείς και ακολούθησαν τα στρατεύματα του ρωσικού αυτοκρατορικού στρατού στην Γεωργία και την νότια Ρωσία μετά την απόσυρση του.

Η σύμβαση επικυρώθηκε από την τουρκική κυβέρνηση στις 23 Αυγούστου 1923 και από την ελληνική κυβέρνηση στις 25 Αυγούστου του 1923, μετά τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάνης. Η συμφωνία εγγράφηκε στην σειρά συνθηκών της Κοινωνίας των Εθνών στις 27 Ιανουαρίου 1925.

Η συμφωνία αυτή για ανταλλαγή πληθυσμών διέφερε από τις προηγούμενες. Καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών κι είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα, ενώ οι μέχρι τότε συμφωνίες προέβλεπαν εθελοντική μετανάστευση κατοίκων κάποιων επίμαχων περιοχών. Όταν έγινε γνωστή η υπογραφή της Σύμβασης και οι όροι της, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα αντέδρασαν έντονα. Σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας συγκρότησαν συλλαλητήρια, διατρανώνοντας την απόφασή τους να εμποδίσουν την εφαρμογή της. Η πραγματικότητα όμως, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την έξοδο χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές τους εστίες και την άρνηση από πλευράς Τουρκίας να δεχθεί την επιστροφή τους, ανάγκασε την ελληνική αντιπροσωπεία να συμφωνήσει. Εξάλλου, η υπογραφή της Σύμβασης υποβοηθούσε τις βλέψεις των ηγετών των δυο χωρών (Βενιζέλος, Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ) για την διασφάλιση και αναγνώριση των συνόρων τους, την επίτευξη ομοιογένειας και την απρόσκοπτη ενασχόληση με την εσωτερική μεταρρύθμιση και ανάπτυξη. Σύμφωνη με αυτή την Σύμβαση ήταν και η Κοινωνία των Εθνών.

-(Ιούλιος 1923) Υπογράφεται η Συνθήκη της Λωζάνης, σύμφωνα με την οποία ορίζεται ο ποταμός Έβρος ως σύνορο Ελλάδας – Τουρκίας, ενώ στην Τουρκία παραχωρούνται τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος. Η Συνθήκη της Λωζάνης καταργεί τη Συνθήκη των Σεβρών (που δεν είχε γίνει αποδεκτή από την κυβέρνηση του Κεμάλ Ατατούρκ) και υπογράφεται από Ελλάδα, Τουρκία, και όσες χώρες είχαν πάρει μέρος στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική εμπλοκή, με την προσθήκη της Σοβιετικής Ένωσης. Η Τουρκία ανέκτησε την Ανατολική Θράκη, τα νησιά της Ίμβρου και της Τενέδου, την περιοχή της Σμύρνης και της διεθνοποιημένης ζώνης των Στενών, και ανέκτησε πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα σε όλη της επικράτεια αποκτώντας το κρίσιμο δικαίωμα στρατιωτικών εγκαταστάσεων σε όλο το αναγνωρισμένο της έδαφος εκτός από

τα Στενά. Παραιτήθηκε από κάθε διεκδίκηση που αφορούσε παλιές περιοχές και εκτάσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μακριά από τα δεδομένα εθνικά της σύνορα και υποχρεώθηκε να εγγυηθεί με διάφορες δεσμεύσεις την ακεραιότητα των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων στο εσωτερικό της. Στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λωζάνης συμφωνείται, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και η αποστρατικοποίηση (απαγόρευση εγκατάστασης ναυτικής πολεμικής βάσης) μερικών νησιών του Αιγαίου (Λήμνος, Λέσβος, Χίος, Σαμοθράκη, Σάμος, Ικαρία). Η συμφωνημένη «ανταλλαγή μειονοτήτων» προκάλεσε ένα τεράστιο κύμα μετακινούμενων πληθυσμών. «Χονδρικά» μιλώντας, στο σημείο αυτό της εργασίας μας, σημειώνουμε ότι μετακινήθηκαν περίπου 1.650.000 Οθωμανοί υπήκοοι ορθόδοξου χριστιανικού θρησκευματος από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη προς την Ελλάδα, και, σε αντίστροφη φορά, περίπου 650.000 Έλληνες υπήκοοι μουσουλμανικού θρησκευματος. Η μετακίνηση συντάχθηκε με κριτήριο τη θρησκευτική ταυτότητα, με δεδομένο ότι στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το θρήσκευμα ήταν ο βασικός ταυτοτικός προσδιορισμός και όχι ό, τι αποκαλούμε εθνικότητα. Χρησιμοποιήθηκε ο όρος «μουσουλμάνοι» και όχι Τούρκοι (μιλώντας για τους μετακινούμενους πληθυσμούς από την Ελλάδα) και για τον επιπλέον λόγο ότι η Τουρκία επιθυμούσε την παραμονή πληθυσμών στη Δυτική Θράκη. Μεταξύ των πληθυσμών που ανταλλάχθηκαν ήταν και οι Έλληνες του Πόντου (ό, τι είχε απομείνει από τις φοβερές σφαγές κατά τη Γενοκτονία), καθώς και τουρκόφωνοι Έλληνες, όπως και τουρκόφωνοι Πόντιοι και Καραμανλήδες, όπως επίσης και ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, Τουρκοκρητικοί και Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας. Μαζί με το ελληνικό στοιχείο, μετακινήθηκαν στα ελληνικά εδάφη πολλοί Αρμένιοι (σταθερός στόχος του κεντρικού τουρκικού σχεδίου εθνοκάθαρσης) και Συροχαλδαίοι. Εξαιρέθηκαν, από τις διαδικασίες ανταλλαγής, οι Έλληνες κάτοικοι της νομαρχιακής ζώνης της Κωνσταντινούπολης (ήταν περίπου 125.000 στην Πόλη, τα περίχωρα και στα Πριγκηπονήσια) και της Ίμβρου και της Τενέδου, ενώ στην Ελλάδα παρέμειναν περίπου 100.000 Μουσουλμάνοι που ήταν εγκατεστημένοι στη Δυτική Θράκη.

-(5 Οκτωβρίου 1923) Με βάση όσα προβλέπει η Συνθήκη της Λωζάνης σχετικά με τις αμοιβαίες μετακινήσεις πληθυσμών, αρχίζει στην Κωνσταντινούπολη η λειτουργία της «Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών». Με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης

της Λωζάνης ιδρύθηκε η *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής* με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη (4 Έλληνες, 4 Τούρκοι και 3 μέλη-πολίτες ουδέτερων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμών.

-(13 Ιουνίου 1924) Το Υπουργείο Γεωργίας αποφασίζει την ίδρυση Γραφείων Ανταλλαγής Πληθυσμών στις οικονομικές εφορίες των αποκαλούμενων «Νέων Χωρών», στις οποίες περιλαμβάνονται η Θράκη, η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Κρήτη και το ΒΑ Αιγαίο.

-(5 Μαΐου 1925) Σε εφαρμογή του σχετικού Ψηφίσματος της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης(από την 7^η Απριλίου), το Ελληνικό Δημόσιο υπογράφει ειδική σύμβαση με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την καταβολή προκαταβολής στους δικαιούχους πρόσφυγες ως έναντι και μέχρι την αποπληρωμή της συνολικής περιουσίας τους, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στην Τουρκία. Για τον σκοπό αυτό το Ελληνικό Δημόσιο εκχώρησε στην Εθνική Τράπεζα τα μουσουλμανικά ακίνητα που δεν είχαν παραχωρηθεί στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Δυο ακόμα ανάλογες συμβάσεις υπογράφηκαν τρία χρόνια μετά, τον Απρίλιο και τον Νοέμβριο του 1928. Μετά τα παραπάνω καταργήθηκε το αρχικό «Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων», που είχε ιδρυθεί τρία χρόνια πριν (Νοέμβριος 1922)

-(21 Ιουνίου 1925) Υπογράφεται στην Άγκυρα η λεγόμενη «Σύμβαση της Άγκυρας 1925» γνωστότερη ως «Συμφωνία Εξηντάρη-Ρουσδή», κατά την οποία η Ελλάδα παραιτείται του δικαιώματος επιστροφής των «φυγάδων» της Κωνσταντινούπολης, ενώ ταυτόχρονα ρυθμίζεται το ζήτημα των «εγκατεστημένων» στην Πόλη. Παράλληλα διευθετούνται το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων που δεν είναι ανταλλάξιμα, καθώς και το ζήτημα της Δυτικής Θράκης.

-(1 Δεκεμβρίου 1926) Υπογράφεται στην Αθήνα, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η λεγόμενη «Σύμβαση των Αθηνών», η οποία προβλέπει την εξαγορά των μη ανταλλάξιμων κτημάτων και ακινήτων από τις δυο χώρες.

-(10 Ιουνίου 1930) «Κορυφαία διπλωματική πράξη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία αποτελεί σειρά συμφωνιών που υπογράφονται στην Άγκυρα το 1930 και έμειναν

στην ιστορία με τον τίτλο «Σύμφωνο Φιλίας και Ουδέτερότητας». Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικότερη, για την εξέλιξη-διευθέτηση του προσφυγικού ζητήματος, είναι η «Σύμβασις περί οριστικής εκκαθάρισεως των ζητημάτων των προκυπόντων εκ της εφαρμογής της Συνθήκης της Λωζάνης και της Συμφωνίας Αθηνών, εν σχέσει προς την ανταλλαγήν των πληθυσμών». Η σύμβαση καταργεί όλες τις αποδόσεις κτημάτων των Ελλήνων υπηκόων και αποδίδει το σύνολο των ανταλλαξιμών στην Ελλάδα και την Τουρκία. Η Ελλάδα κρατά τα κτήματα των απόντων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και μέρος των εξαιρεθέντων από τη Συνθήκη της Λωζάνης. Τα θερμά σημεία της σύμβασης είναι η αμοιβαία απόσβεση των υποχρεώσεων από αποζημιώσεις για επιτάξεις, ενοίκια και εισοδήματα κτημάτων και η μεταβολή των άρθρων της συνθήκης της Λωζάνης που αφορούσαν στην εκκαθάριση των περιουσιών που είχαν αφήσει πίσω τους πρόσφυγες και ανταλλάξιμοι. Η σύμβαση περιορίζει τα δικαιώματα των προσφύγων για αποζημίωση στα όρια της περιουσίας των ανταλλαξιμών σε κάθε χώρα και όχι αναλογικά με την περιουσία που εγκατέλειψαν στους τόπους αφετηρίας τους. Τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν πλέον την κυριότητα της ανταλλάξιμης περιουσίας και παρότι δεσμεύονται για την ακεραιότητά της ουσιαστικά αφαιρούν από τους φυσικούς δικαιούχους ακόμα και την προοπτική να ανακτήσουν σε κάποιο βαθμό τον πλούτο που εγκατέλειψαν ή κάποια λογική ανταπόδοσή του. Το Σύμφωνο του 1930 ολοκληρώνει τον θρίαμβο του εθνικού κράτους για τον έλεγχο της γης, του πλούτου και των πληθυσμών της περιοχής, του οποίου η πιο δραματική συνέπεια είναι η συνολική οικονομική και κοινωνική μετάπτωση των προσφύγων. Η Σύμβαση αποτελεί το κρίσιμο σημείο καμπής για τη σχέση των προσφύγων με την πολιτική ζωή της χώρας. Κλονίζεται η πίστη τους στον Βενιζέλο αλλά και η νομιμοφροσύνη τους στην πολιτική τάξη του Μεσοπολέμου. Το Σύμφωνο αποτελεί τον καταλύτη για τη ριζοσπαστικοποίηση των προσφύγων και πολλοί από αυτούς κινήθηκαν προς τα άκρα του πολιτικού σκηνικού»³⁸

---

³⁸ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 220 – 221

Δ' Κεφάλαιο

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη νέα πατρίδα

4.1. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον αστικό χώρο

Η εγκατάσταση των μεγάλων προσφυγικών πληθυσμών στην Ελλάδα αποτελεί μια πολύμορφη εποποιία που αναφέρεται σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων αναγκών, από το καθημερινό «πιάτο με φαγητό» και «ένα κεραμίδι» για ύπνο και ξεκούραση, μέχρι όλο το δίκτυο σχέσεων που είναι ζωτικής αξίας για την ανθρώπινη οντότητα. Πρακτικά, κοινωνικά-πολιτικά και ψυχολογικά-ηθικά ζητήματα διαπλέκονται σε έναν κοινωνικό «κατακλυσμό» που ανατρέπει όλες τις ως τότε σταθερές της εθνικής ύπαρξης. Η εγκατάσταση αρχικά στηρίχτηκε στη θεωρητική και λειτουργική εμπειρία που συνδεόταν με όλες τις διαδικασίες εποικισμού των Νέων Χωρών.

Ωστόσο, «Ο όγκος των προσφύγων και η ταχύτητα έλευσής τους, πριν από την οργανωμένη ανταλλαγή, αχρήστευσε σε μεγάλο βαθμό την τεχνογνωσία της προηγούμενης περιόδου στο ζήτημα της στέγασης και της δημιουργίας συνοικισμών. Η πρώτη φιλοξενία των προσφύγων λαμβάνει χώρα σε πρόχειρα καταλύματα, δημόσια κτήρια, σχολεία, θέατρα, αποθήκες και φυσικά αντίσκηνα, παράγκες και στα εγκαταλελειμμένα στρατόπεδα από τους πολέμους της προηγούμενης δεκαετίας. Βέβαια, το ύπαιθρο, οι αποβάθρες και οι πλατείες αποτέλεσαν χρήσιμους ενδιάμεσους σταθμούς διανυκτέρευσης για τους νεοφερμένους. Η ιδιωτική λύση της ενοικίασης δε μπορούσε να προσφέρει επαρκείς κλίνες παρά μόνο με την επίταξη «ακίνητων κατοικουμένων και οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων» που αποφασίζεται με τα νομοθετικά διατάγματα της 11.11.1922 και της 22.11.1922 με τετράμηνη αρχικά διάρκεια που, όμως, είτε νομίμως είτε εκ των πραγμάτων παρατείνεται. Η εγκύκλιος του Υπουργείου Προνοίας της 1.6.1923 για την έξωση των εύπορων προσφύγων και οι εγκύκλιοι των Υπουργείων Γεωργίας και Παιδείας για την εκκένωση των σχολείων έως τον Οκτώβριο του 1923, δίνουν μια εικόνα για το μέγεθος του προβλήματος το οποίο δε μπορούσε να λυθεί χωρίς μια μεγάλης κλίμακας ανοικοδόμηση σε αστικές και αγροτικές περιοχές. Στο διάστημα μέχρι την κάλυψη των τεράστιων αναγκών οι πρόσφυγες βιώνουν την εμπειρία συγκατοίκησης με ντόπιους και υπό αναχώρηση Τούρκους, στρατωνισμού, κατασκήνωσης σε αντίσκηνα, διαμονής σε παράγκες και καλύβες, εγκατάστασης σε ασκεπείς πλινθόκτιστες οικίες και περιπλάνησης. Το δυσάρεστο είναι ότι η κόπωση και η πενία με το πέρασμα του

χρόνου λειτουργούν σωρευτικά όσο εξαντλούνται τα οικονομικά και ψυχοσωματικά αποθέματα των προσφύγων που θα μπορούσαν να επενδυθούν στη δημιουργία μιας νέας ζωής»³⁹.

Τα πιο στοιχειώδη πρακτικά προβλήματα, αυτά δηλαδή της άμεσης υλικής συντήρησης, αντιμετωπίζονται, όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, με ένα δραστικό πλέγμα φιλανθρωπικών δράσεων όπου μετέχουν όλοι, το κράτος, οι διεθνείς οργανισμοί, εσωτερική «ιδιωτική πρωτοβουλία», ακόμα και ο πιο φτωχός πολίτης από το υστέρημά του. Ωστόσο, η ουσία του μεγάλου προβλήματος αφορά στις υποδομές μόνιμης εγκατάστασης, και πρωτίστως στην εξασφάλιση στέγης. Προς την κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιείται ο πολιτειακός μηχανισμός, και η «παραγωγή νόμων» καθ' όλη τη δεκαετία του '20 προσανατολίζεται σε τρεις σταθερές κατευθύνσεις : αρχικά, δημιουργεί ευνοϊκές προβλέψεις για την εξεύρεση και οικοδόμηση αστικής και περιαστικής γης. Με ποικίλες παρεμβάσεις (από αναγκαστικές απαλλοτριώσεις είτε χρήσεις δημόσιων εκτάσεων μέχρι εξαγορές) εξασφαλίζονται οι εκτάσεις που απαιτούνται για το σχηματισμό προσφυγικών οικιστικών ζωνών που θα δώσουν το έδαφος για μια νέα ζωή. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το νομοθετικό έργο της εποχής προωθεί την ανάπτυξη της «πόλης», εγγυάται το πλαίσιο των δομών «αστικού/ημιαστικού κέντρου» στο οποίο εντάσσονται οι προσφυγικοί οικισμοί όχι σαν- θεωρητικά και τυπικά, τουλάχιστον...- παράταιρη πολεοδομική προσθήκη αλλά σαν φυσιολογική πτυχή του όλου οργανισμού, κάτι που θα επιδρούσε ευεργετικά και στην ψυχολογία του δυστυχημένου απόκληρου της προσφυγιάς δίνοντάς του την αίσθηση μιας φυσικής ενσωμάτωσης. Τέλος, η τρίτη παράμετρος στις νομοθετικές επεμβάσεις, προωθεί την ιδέα της «καθ' ύψος» ανοικοδόμησης, κάτι που εισάγει και καθιερώνει την αρχιτεκτονική-πολεοδομική ιδέα-μοντέλο της πολυκατοικίας. Ακριβώς επειδή τα προς στέγαση πλήθη ήταν μεγάλα και οι διαθέσιμες εκτάσεις περιορισμένες, και η οικοδομήσιμη αστική έκταση διευρύνεται με κρατική νομοθετική παρέμβαση, και οι οικοδομές ακολουθούν την αστική οικιστική οικονομία που προοπτικά οδηγεί στο σύγχρονο «δάσος πολυκατοικιών». Και είναι αυτά μια ακόμα απόδειξη για το ότι το

---

³⁹ M. Βαρλάς, ό. π., σ. 223 – 224

κολοσσιαίο προσφυγικό κύμα εκείνης της περιόδου έπαιξε καταλυτικό ρόλο για την ένταξη της ελληνικής κοινωνίας σε μια τροχιά αστικής ανάπτυξης δυτικού τύπου⁴⁰.

Το, ως το ονομάσουμε, «προσφυγικό οικιστικό πρόγραμμα», προσπαθεί να συνδυάσει τη λειτουργικότητα του χώρου (δομή - διαρρύθμιση κατοικιών) με το χαμηλό κόστος, ακριβώς γιατί πρόκειται για ένα κατασκευαστικό σχέδιο μεγάλης έκτασης, το οποίο πρέπει αντικειμενικά να προσαρμοστεί και στις οικονομικές δυνατότητες. Προς το σκοπό αυτό, ενεργοποιείται η κρατική μηχανή η οποία νομοθετεί δυο φορές σε αυτή την κατεύθυνση : με το νομοθετικό διάταγμα «Περί ανεγέρσεως φθηνών κατοικιών» (Μάης του 1923) και με το βασιλικό διάταγμα «Περί απαλλοτριώσεως ακινήτων δια την ανέγερσιν ευθηνών οικιών» (Νοέμβριος του 1923). Παράλληλα, προωθείται το νομοθετικό διάταγμα (Ιούλιος του 1923) «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και οικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», με το οποίο νομιμοποιούνται οι απαραίτητες αναγκαστικές απαλλοτριώσεις ώστε να οικοδομηθούν προσφυγικοί συνοικισμοί σε μια στρατηγική ανάπτυξης των πόλεων. Και μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, δηλαδή πλαίσιο οργανωμένης κρατικής μέριμνας για τους ξεριζωμένους αδελφούς, επιταχύνεται μια νομοθετική παραγωγή με την οποία υιοθετείται μια ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση ορισμένων κοινωνικών ομάδων(πρόσφυγες, εν προκειμένω) με τη μορφή θέσπισης ενός προνομιακού καθεστώτος για τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Βασισμένοι στο δοκιμασμένο μοντέλο οικοδομικών συνεταιρισμών των δημοσίων υπαλλήλων, οι κρατικοί ιθύνοντες θεσπίζουν το ειδικό βασιλικό διάταγμα «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων» (Ιούλιος του 1927). Με αυτή την αφετηρία δημιουργείται ένα ισχυρό νομικό πλαίσιο προώθησης της συνεταιριστικής οικοδομικής προσφυγικής δραστηριότητας : έτσι, ως το 1933 ιδρύονται και λειτουργούν περισσότεροι από 320 προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί, ενώ, παράλληλα, πλείστες προσφυγικές ενώσεις και σωματεία προβλέπουν στα καταστατικά τους την ανάπτυξη οικοδομικής δραστηριότητας με στόχο τη στέγαση προσφυγικών ομάδων με κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. πρόσφυγες από μια ορισμένη μικρασιατική περιοχή). Είναι μια δράση αυτοστέγασης η οποία : αφενός μεν έπεται συμπληρωματικά των κεντρικών στεγαστικών πολιτικών,

---

⁴⁰ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 226

αφετέρου δε σημαδεύεται και από πολλά σκάνδαλα, καταχρήσεις που εκμεταλλεύονται τον ανθρώπινο πόνο.

Η δημιουργία, ας πούμε, «επίσημων» οικιστικών εγκαταστάσεων για πρόσφυγες σε μια φάση αρχική οργανώνεται από το δημόσιο (από μόνο του ή σε διάφορες συνέργειες) και από τους ίδιους τους πρόσφυγες με μια αυθόρμητη δράση καταπατήσεων και αυθαίρετων κατασκευών. Έτσι δημιουργούνται οι πρώτες οργανωμένες προσφυγικές οικιστικές εστίες, και γύρω από αυτές, στις παρυφές ή δορυφορικά, «ξεφυτρώνουν» δεύτερης κλάσης οικιστικά υποσύνολα, θα λέγαμε κανονικές τενεκεδουπόλεις και παραγκουπόλεις, στο στίλ της λατινοαμερικάνικης «φαβέλας», που αν και εμφανίζονται σαν προσωρινή λύση ανάγκης, σε πολλές περιπτώσεις παραμένουν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60. Πάντως από τις δραματικές συνθήκες της δημιουργίας «οικογενειακής στέγης» σε θεωρία θεάτρων ή της «διαμονής» ολόκληρων οικογενειών κανονικά στα πεζοδρόμια, περνάμε σε μια ανθρώπινη εποχή ουσιαστικής μέριμνας με όρους πολιτισμού και σύγχρονης κοινωνίας. Οι κύριοι φορείς της οικοδόμησης ήταν : το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το Υπουργείο Πρόνοιας, και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. *«Στα δυο πρώτα χρόνια ανεγείρονται περισσότερα από 20.000 οικήματα από τους εθνικούς οργανισμούς, αλλά και γνωστοί συνοικισμοί όπως της Νέας Σμύρνης και της Κοκκινιάς. Ο πρώτος συνοικισμός, που «σηκώνεται», είναι από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, βρίσκεται στο Παγκράτι και εξελίσσεται στο σημερινό δήμο Βύρωνα. Στην άλλη μεριά της πρωτεύουσας, δεύτερος στη σειρά κατασκευής, ιδρύεται ο συνοικισμός των Ποδαράδων, μετέπειτα Νέα Ιωνία. Η δημιουργία των αστικών προσφυγικών συνοικισμών αποτελεί έργο κυρίως των εθνικών οργανισμών, ενώ η ΕΑΠ επικεντρώνεται κυρίως στην αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων. Το Υπουργείο Πρόνοιας ιδρύει το 1927 την Υπηρεσία Διαχειρίσεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών με σκοπό την ολοκλήρωση του έργου της στέγασης των αστών προσφύγων οι οποίοι, όμως, μόνο σε ποσοστό περίπου 33% στεγάζονται σε κατοικίες του υπουργείου ή της ΕΑΠ. Εκτός από ένα 27% που διαμένει στις παραγκουπόλεις, το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων στεγάζεται με δικά του έξοδα, δημιουργώντας μέσω των συνεταιρισμών καλύτερες γειτονιές και πόλεις όπως η Νέα Φιλαδέλφεια και η Νέα Σμύρνη[...]* Μέχρι το 1929 η ΕΑΠ έχει κατασκευάσει γύρω στις 12.000 αστικές κατοικίες και οι εθνικοί οργανισμοί περισσότερες από 35.000. Η ΕΑΠ, λόγω

του μεγάλου έργου που επιτελεί στον αγροτικό χώρο (130.000 κατοικίες έναντι 14.000 του Υπουργείου Υγείας), ουσιαστικά οργανώνει και σχεδιάζει σε καλύτερες βάσεις τις οικίες των προσφύγων»⁴¹.

4.1.1. Οι αγροτικοί οικισμοί – «αστοί» και «αγρότες» πρόσφυγες

Στις αστικές περιοχές το οικιστικό πρόγραμμα λειτούργησε με πολύ πιο αργούς ρυθμούς σε σχέση με την ύπαιθρο, κι αυτό γιατί αφενός μεν η εξεύρεση προσφερόμενων περιοχών ήταν δυσχερής αφετέρου δε υπήρξε οικιστική αυθαιρεσία σε μεγάλη κλίμακα. Στην ύπαιθρο το πλήθος των προσφύγων που αποκαθίστανται οικιστικά είναι πολύ μεγαλύτερο συγκριτικά με αυτό των πόλεων. Είναι πολλές χιλιάδες οι πρόσφυγες που εγκαθίστανται σε οικισμούς οικοδομημένους από την ΕΑΠ και από το Υπουργείο Γεωργίας. Μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ανεγείρονται σχεδόν 150.000 κατοικίες που στεγάζουν ισάριθμες οικογένειες και διανέμονται σχεδόν 1.500.000 κλήροι. Είναι ένα κολοσσιαίο πρόγραμμα αποκατάστασης που δείχνει ότι η ελληνική πολιτεία, μέσα στα μέτρα των δυνατοτήτων της, μερίμνησε ουσιαστικά και με πρακτικό πνεύμα για να εξασφαλίσει ουσιαστική υποστήριξη στους ξεριζωμένους αδελφούς, υποστήριξη όχι ρητορική και γενικόλογα ηθική. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί, έριξαν νέες ρίζες είτε σε οικισμούς όπου κατοικούσαν Σλάβοι και Μουσουλμάνοι που έφυγαν με την ανταλλαγή των πληθυσμών (47%), είτε σε εντελώς νέα οικοδομικά συγκροτήματα ειδικά προορισμένα για τους άστεγους πρόσφυγες (24%), είτε σε οικισμούς κατοικούμενους από ντόπιους πληθυσμούς (29%)⁴².

«Η επιλογή των τόπων εγκατάστασης συνδυάζει τις διαθεσιμότητες γης, δηλαδή έκταση ανταλλαζίμων ή απαλλοτριώσιμη μεγαλοϊδιοκτησία, και την επιθυμία της κοινότητας, με διάφορες νομικές μορφές συλλόγου, συνεταιρισμού, κ.λπ. Μια επιτροπή συνήθως αναλαμβάνει να επιλέξει τον τόπο εγκατάστασης έπειτα από αυτοψία και αφού σχεδιάσει στο μυαλό της τις παραγωγικές κατευθύνσεις που θα ήθελε να δώσει στον οικισμό. Έτσι, στήνονται οικισμοί σε πεδιάδες, παραθαλάσσια, σε οροπέδια, ανάλογα με τις

⁴¹ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 226

⁴² Ι. Γιαννουλόπουλος, «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», Ιστορία του ελληνικού έθνους, τ. 15, Αθήνα 1978

καλλιέργειες και τις ασχολίες που είχαν οι κάτοικοι στην παλιά τους πατρίδα και όπου αυτό ήταν δυνατό. Η φυσική ομοιότητα του χώρου και η υγιεινή αποτελούν κριτήρια επιλογής, ενώ η εχθρότητα των γηγενών και οι δυσκολίες αξιοποίησης ή διεκδίκησης των πλουτοπαραγωγικών πηγών αποτελούν αντικίνητρο. Η αμφίπλευρη διεκδίκηση εδαφών, βοσκής, υδάτων ή πρόσβασης σε δίκτυα συγκοινωνίας αποτελούν τα συνήθη αίτια αντιδικιών που καταλήγουν πολλές φορές σε σφοδρές συγκρούσεις και βιαιοπραγίες από την πλευρά κυρίως των εντοπίων αλλά και των προσφύγων. Τα γεγονότα αποτελούν μάλλον ένδειξη των ηθών της εποχής, τουλάχιστον μέχρι να λάβουν πολιτική διάσταση, λόγω της μεροληπτικής εμπλοκής των τοπικών αρχών ή των ένοπλων κρατικών σωμάτων. Είναι χαρακτηριστική η ελλιπής απόδοση των μουσουλμανικών περιουσιών στην Κρήτη και η τρομοκρατία των περιόδων δικτατορίας και εμφυλίων συγκρούσεων έναντι των προσφύγων. Η εγκατάσταση αποτελούσε ύψιστη διαδικασία ανασυγκρότησης των κοινοτήτων, όπως φαίνεται από την ονοματοδοσία των οικισμών και τη μεταφύτευση των συμβόλων των προσφύγων στις περιοχές εγκατάστασης, όπως γίνεται με το σκήνωμα του Αγίου Ιωάννου του Ρώσσου στο Νέο Προκόπι Ευβοίας. Κατά την εγκατάσταση, άλλωστε, αναδεικνύονται νέες ή αναβαπτίζονται παλαιές ηγεσίες και οικονομικές ή κοινωνικές ελίτ. Το μοντέλο της προσφυγικής εγκατάστασης στηρίζεται στην αναδημιουργία ιεραρχημένων εσωτερικά κοινοτήτων μικροϊδιοκτητών και επιτηδευματιών που να εξασφάλιζαν ένα ελάχιστο εσωτερικής συνοχής, θα συγκρατούσαν τον πληθυσμό στους οικισμούς και θα διαμόρφωναν δεσμούς αλληλέγγυων υποχρεώσεων προς την ΕΑΠ και το ελληνικό κράτος, κατ' αναλογία προς τη διανομή γης μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών σύμφωνα με τον νόμο 602 του 1914. Το κλειδί για την κατανόηση της προσφυγικής αποκατάστασης βρίσκεται στη διαχείριση, στην αξιοποίηση και στη διανομή της περιουσίας των ανταλλαζίμων και στον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες ανέλαβαν την εκμετάλλευση, τη νομή ή την κυριότητα που τους επεφύλασσε η συνθήκη»⁴³

Η εγκατάσταση στην ύπαιθρο, παρά τη σχεδιασμένη και άγρυπνη φροντίδα του κράτους, έγινε με πολλά εμπόδια προερχόμενα, βασικά, από τον συμφεροντολογικό τοπικισμό και πανάρχαιες προκαταλήψεις των ντόπιων, αλλά και από τη «βίαιη» αγωνία των ξεριζωμένων να πατήσουν γερά σε ένα κομμάτι γη και να ξαναχτίσουν όχι στον άνεμο

---

⁴³ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 230

αλλά σε εύφορο χώμα τη ζωή τους. Η λογοτεχνία του Μεσοπολέμου μίλησε γι' αυτά τα φαινόμενα που δεν ήταν καθόλου εντοπισμένα και περιορισμένα, αφού οι ντόπιοι ένιωθαν ότι απειλούνται από την προοπτική ιδιοκτησίας των «ξενομπατών». Η «Γαλήνη» του Ηλία Βενέζη είναι μια συγκλονιστική λογοτεχνική αναπαράσταση των ενεργειών οργανωμένης βίας των ντόπιων ενάντια στους πρόσφυγες που προσπαθούσαν να σταθεροποιηθούν με ανθρώπινους όρους σε έναν τόπο. Πολλές φορές, σε πολλές περιπτώσεις και περιοχές, μια συμπαιγνία τοπικών συμφερόντων και «κυκλωμάτων» (με «άκρες» στα ανώτερα διοικητικά κλιμάκια και πόστα) προκαλούσε «εκτροπές» που έθιγαν βάνουσα και προκλητικά τα στοιχειώδη συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου – διαβάζουμε στην εφημερίδα Παμπροσφυγική, την 1.11.1925 : *«Το στρατόπεδον του Αγίου Κωνσταντίνου παραχωρηθέν εις 250 προσφυγικάς οικογενείας, ήδη δι' αλληπαλλήλων προσωπικών διαταγών διανέμεται τμηματικώς εις τους γηγενείς ιδιοκτήτας ευπόρους. Μετά την παραχώρησιν των 200 στρεμμάτων εις κληρονόμους Τσαγκάλου ήδη παρεχωρήθησαν εις τους κληρονόμους Μηλιώνη 150 στρέμματα και σήμερον ήρχισαν καλλιέργειαν. Ο προσφυγικός κόσμος εξ ενστίκτου αυτοσυντηρήσεως κινούμενος και βλέπων σφαγιαζόμενα υπέρ των ιδιοκτητών γηγενών παραχωρηθέντα αυτώ δίκαια, ευρίσκεται εν αναστατώσει προτιθέμενος ν' αμυνθή επαπειλούνται αιματηραί σκηναί αποσβησόμεναι μόνο δι' αναγνωρίσεως των παραχωρηθέντων και από ετών ανηκόντων εις πρόσφυγας δικαίων. Επιβάλλεται και ταχεία και ολοκληρωτική απομάκρυνσις των γηγενών εκ των γαιών αίτινες ανήκουν εις τους πρόσφυγας ίνα προληφθούν επικείμενα να συμβώσιν απευκταία».*

Η ορολογία, επίσης, δηλαδή η διάκριση «αγρότης» - «αστός» πρόσφυγας, είναι ένα πολύ σημαντικό θέμα θέλοντας να έχουμε σωστή κατανόηση του προσφυγικού ζητήματος : *«Χρειάζεται να διορθωθεί η παρανόηση που επικρατεί στις σχετικές συζητήσεις και μελέτες. Η διάκριση μεταξύ «αγροτών» και «αστών» προσφύγων βασίζεται αποκλειστικά στον τόπο και τον τρόπο εγκατάστασής τους στην Ελλάδα-όχι στην προγενέστερη κατοικία και απασχόλησή τους, για τις οποίες δεν υπάρχουν επαρκή και βάσιμα στοιχεία. Παρόλο που η επιδίωξη των αρμοδίων ήταν να συμπέσουν τα δυο, οι συνθήκες συχνά δεν το επέτρεπαν, ιδίως τους πρώτους χαοτικούς μήνες. Έμεινε, λοιπόν, κάποια αναντιστοιχία ανάμεσα σε παλιό και νέο – αγροτικό ή αστικό- τόπο και τρόπο ζωής. Η έκτασή της δε μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια για το σύνολο του προσφυγικού κόσμου. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της*

Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, σχεδόν οι μισοί αγρότες πρόσφυγες ήσαν πριν κάτοικοι αστικών κέντρων. Αλλά οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ελαιώνες, αμπέλια, περιβόλια που καλλιεργούσαν. Γι' αυτό τους χαρακτηρίζει «αστούς καλλιεργητές»(citadins – cultivateurs). Περισσότερη ακρίβεια μπορεί να βρει κανείς μόνο σε επιμέρους τοπικές έρευνες. Για την αποφυγή παρανόησης, ο όρος «αστοί» θα έπρεπε να χρησιμοποιείται μέσα σε εισαγωγικά οπότε σημαίνει απλώς τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις(και όχι όσους ανήκαν στην «αστική τάξη»)⁴⁴. Η σφοδρή βιαιότητα του ξεριζωμού, η ταχύτητα και η ένταση της εκκαθαριστικής επιδρομής του κεμαλικού εθνικισμού, δεν άφησε περιθώρια για την ελάχιστη τήρηση των ιεραρχιών που χαρακτηρίζαν λειτουργικά την κοινωνική διαστρωμάτωση στον μικρασιατικό ελληνισμό. Σίγουρα υπήρξε ένα ποσοστό (βασικά από τις ανώτερες τάξεις) που χάρη στις διασυνδέσεις του με την οθωμανική κρατική μηχανή μπόρεσε να ενεργήσει προληπτικά φυγαδεύοντας κεφάλαια στο εξωτερικό, οπότε είχε την ευχέρεια, έστω και με την εύλογη σχετικότητα στις νέες συνθήκες, να αναπαραγάγει την ταξική του θέση. Ωστόσο, για τους περισσότερους δεν ίσχυσε αυτό, και, όταν ήρθαν στην Ελλάδα ήταν κυριολεκτικά «επί ξύλου κρεμάμενοι» οπότε επεβλήθη και έγινε τελεσίδικος ρυθμιστής η επιβίωση χωρίς κάποια πολυτέλεια επιλογής. Σημασία είχε πού θα εξασφαλιζόταν «χώμα, νερό και στέγη» κι όλα τα άλλα αφέθηκαν στην εξέλιξη των πραγμάτων.

Σημειώσαμε ότι το μεγάλο μέρος των προσφύγων εγκαθίσταται στην ύπαιθρο όπου γενικά οι συνθήκες είναι πιο ευνοϊκές ή τουλάχιστον έτσι φαίνεται. Ωστόσο το όλο πλαίσιο ζωής δεν υποστηρίζει αποτελεσματικά αυτή την προσφυγική προσπάθεια, οι πρόσφυγες γρήγορα περιέρχονται σε αδιέξοδο, αδυνατούν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους ακόμα κι όταν το κράτος θεσπίζει τη «συλλογική ευθύνη» της κοινότητας, οπότε, δηλαδή, η μεμονωμένη οικογένεια με τις μεγάλες δυσκολίες στηρίζεται αντικειμενικά από το χωριό. Τελικά, εμφανίζεται και διογκώνεται το φαινόμενο της προσφυγικής «εσωτερικής μετανάστευσης», οι πρόσφυγες της υπαίθρου, σε όχι αμελητέα ποσοστά, εγκαταλείπουν τους κλήρους τους και στοιβάζονται στα μεγάλα αστικά κέντρα και βασικά στην Αθήνα⁴⁵.

⁴⁴ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

⁴⁵ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 231

Είναι γεγονός ότι η αποκατάσταση των προσφύγων δεν έγινε με πανομοιότυπους όρους για όλους, υπήρξαν μεγάλες διαφορές, υπήρξαν συνθήκες που επέτρεπαν να μιλήσει κάποιος για «ευνοημένους» και «παραμελημένους», κι αυτό έδωσε ισχυρή ώθηση σε μια παρατεταμένη κινητικότητα των προσφυγικών πληθυσμών που δε σταμάτησαν λεπτό να αναζητούν όλο και καλύτερες προϋποθέσεις ζωής.

«Οι αστοί πρόσφυγες εγκαθίστανται στις πόλεις ή σε συνοικισμούς δορυφόρους των πόλεων και διευκολύνονται από τους θεσμούς αποκατάστασης –την ΕΑΠ και το Υπουργείο Προνοίας– με την παραχώρηση οικοπέδου ή οικήματος, την παροχή οικοδομικών υλικών και δανείων για τη στέγαση ή την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Στο ίδιο πλαίσιο, αν και με προφανώς διαφορετικό χαρακτήρα, εντάσσονται οι παραχωρήσεις οικοπέδων για τη στέγαση βιομηχανικών, βιοτεχνικών ή εμπορικών καταστημάτων. Νομοσχέδια, όπως το «Περί απαλλαγής των προσφύγων εκ του τέλους αδείας εξασκήσεως επιτηδεύματος, δια το οικονομικόν έτος 1924-5», το «Περί διορισμού των δικηγόρων....ομογενών πτυχιούχων της Νομικής»(9/1924) και ρυθμίσεις για τη δραστηριοποίηση γιατρών, δασκάλων, ιερέων προσφύγων δημιουργούν πρακτικά και συμβολικά ένα κλίμα επιθυμίας ενσωμάτωσής τους στον επαγγελματικό χάρτη της χώρας»⁴⁶.

Στον αγροτικό χώρο, οι διαδικασίες και οι παροχές είναι διαφορετικές. Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται σε μικρές αγροτικές πόλεις και σε χωριά, λαμβάνοντας ιδιοκτησία που απαρτίζεται από κατοικία ή υλικά οικοδομής, οικοδομήσιμο οικόπεδο και χωράφι καλλιεργήσιμο, εργαλεία και ζώα απαραίτητα για γεωργικές εργασίες («αροτριώντα κτήνη», συνήθως βόδια), και σπόρους ή νέα φυτά για την ανάπτυξη καλλιεργειών. Μια κατηγορία που τυγχάνει ιδιαίτερης μεταχείρισης, μέσα στον ευρύτερο αγροτικό τομέα, είναι οι έμποροι και οι επαγγελματίες : παίρνουν ένα οικόπεδο για να ανεγείρουν την επαγγελματική τους στέγη, αλλά ενισχύονται και με κλήρο (κτήμα) που είναι μεν μικρός σε σχέση με τους πλήρεις αγρότες αλλά είναι απαραίτητος για την επιβίωση του νοικοκυριού καθώς η αγορά είναι ισχνή και περιορισμένων καταναλωτικών δυνατοτήτων. Και γενικότερα γίνονται ρυθμίσεις για τους «αγρότες πρόσφυγες» που είναι ευέλικτα προσαρμοσμένες στις παραγωγικές και κοινωνικές ιδιομορφίες του ευρύτερου χώρου της υπαίθρου.

---

⁴⁶ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 231

«Η μεταπήδηση από την κατηγορία των αγροτών σε αυτή των αστών και το αντίστροφο, παρότι θεσμικά είναι δύσκολη, στην πραγματικότητα αποτελεί πολύ διαδεδομένη πρακτική, ιδιαίτερα για τους αγρότες πρόσφυγες. Η αποκατάσταση διεξάγεται με ταχείς ρυθμούς αλλά ανεπαρκείς για να καλύψει τις επείγουσες ανάγκες επιβίωσης των προσφύγων, δεδομένου ότι η αγροτική παραγωγή απαιτεί χρόνο κατά τον οποίο η οικογένεια λειτουργεί μόνο ως καταναλωτής. Αν συνυπολογίσουμε τον χρόνο που απαιτείται για τη συγκέντρωση των προσφύγων, την επιλογή τόπου εγκατάστασης, της απόδοση της γης και των εφοδίων, το κτίσιμο των οικισμών και την ανάπτυξη των καλλιεργειών, οι αγρότες πρόσφυγες διανύουν μια περίοδο ετών κατά την οποία εξαρτώνται από τη στήριξη των θεσμών, τον δανεισμό και την ευκαιριακή εργασία⁴⁷»

4.2. Αρνητικές πτυχές της εγκατάστασης

Όλη αυτή η δραματική «επιχείρηση Πρόσφυγες», ένα titάνιο έργο για να βρουν νέα ρίζα και στέγη και ορίζοντα οι ξεριζωμένοι από την Ανατολή, δεν έχει μόνο ειδυλλιακές αποχρώσεις για εύκολη συγκίνηση και περηφάνια. Έχει και πλατιές μελανές κηλίδες, ανθρώπινες και θεσμικές καταστάσεις που «βγάζουν» στην επιφάνεια ένα ανάλγητο πρόσωπο χωρίς τον στοιχειώδη οίκτο για τους διωγμένους από τη γη τους αδελφούς. Αναρίθμητα περιστατικά βίας ενάντια στους ανυπεράσπιστους κατατρεγμένους, βίας όχι μόνο με τη μορφή μιας άθλιας ρατσιστικής τρομοκρατίας και διώξης αλλά και με τη μορφή θεσμικών παραλείψεων και αδιαφορίας για την τήρηση βασικών προβλέψεων του διεθνούς δικαίου και βασικών κανόνων της ανθρωπιστικής ηθικής.

Διαβάζουμε⁴⁸: *«Οι δυστυχείς Καυκάσιοι λιμοκτονούν και πάλιν, παρά τας διαφόρους διαβεβαιώσεις, ότι ελήφθη πάσα φροντίς να μη μένωσι νηστικοί, ότι θα γίνουν πρατήρια, ότι, τέλος, δεν θ' αποθάνουν από την πείναν και το κρύο[...]Μετά φρίκης μανθάνομε ότι αποθνήσκουν 44 καθ' εκάστην! Εδόθη επί τρεις ή τέσσαρας ημέρας ψωμί και πάλιν διεκόπη. Ότι χθες Κυριακήν δεν εδόθη ψωμί εις τους πρόσφυγας ούτε εις τους υπό*

⁴⁷ Μ. Βαρλάς, ό. π., σ. 227

⁴⁸ Αλ. Ρήγος, « Η συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας», στα πρακτικά του 5^{ου} Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας, Αθήνα 2011, σ.104 – 107

απομόνωσιν ακόμη, διενεμήθη όμως εκ του χρήματος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού κρέας προς 50 δράμια, χωρίς να έχουν ξύλα να το μαγειρεύσουν. Εμάθομεν ακόμη ότι τα δήθεν Νοσοκομεία των προσφύγων είναι εις αθλίαν κατάστασιν, και ενώ το πλείστον των προσφύγων είναι ασθενείς από την λιμοκτονίαν, υπάρχουν μόνον δυο ιατροί, οι οποίοι μόλις προφταίνουν να πιστοποιούν τους θανάτους. Δεν θέλομεν να είπωμεν περισσότερα, νομίζομεν όμως ότι αν τους παραδίδομεν εις τον Μουσταφά Κεμάλ θα τους μεταχειρίζετο ίσως καλλίτερον...». Η παράσταση είναι από αποκαρδιωτική έως εξοργιστική καθώς πιστοποιεί ένα απίθανο κράμα ανοργανωσιάς, επιπολαιότητας κι προχειρότητας που μαρτυρούν για μια μειωμένη επίγνωση της τραγικότητας των στιγμών και της έντασης των αναγκών που βασανίζουν ένα τεράστιο αβοήθητο πλήθος δυστυχησμένων ανθρώπων.

Παραθέτουμε και μια προφορική μαρτυρία, μια ανάμεσα στις χιλιάδες που έχουν διασωθεί και δίνουν έναν δραματικό προσωπικό τόνο στο τραγικό βίωμα του ξεριζωμού, που φωτίζει κάποιες από τις «αθέατες» όψεις της εγκατάστασης των προσφύγων : «Στην Καβάλα επιτάζανε όλες τις καπναποθήκες και όσα πλοία ήρθαν αδειάζανε τους πρόσφυγες στο λιμάνι. Μας παίρνανε με τα κάρα και μας στοιβάζανε μέσα στα καπνομάγαζα. Σε ρίχνανε μέσα στο καπνομάγαζο, έπιανες μια θέση και καθόσουν εκεί. Ναι, αλλά σε μια βδομάδα μέσα-ξέρετε το καπνομάγαζο είχε τουαλέτες δυο τρεις κι όταν έχει χίλιους ανθρώπους μέσα, μπορούν δυο τρεις τουαλέτες να φτάσουν; - η βρομιά έφερε ασθένειες και κυρίως παιδικές, ιλαρά και οστρακιά, η οποία θέριζε τα παιδιά, δέκα δέκα την ημέρα, κι εκατό την εβδομάδα είναι λίγα, θέριζε κατά χιλιάδες τα παιδιά. Και τότε κι εγώ αρρώστησα αλλά κι ο μικρός μου αδελφός, ο Ευρυπίδης, αρρώστησε και πέθανε. Ήταν δυόμισι χρονώ. Και τι κάμανε εδώ για να αντιμετωπίσουν αυτές τις αρρώστιες; Κάμανε την καραντίνα. Η καραντίνα, λοιπόν, ήταν γύρω στις αποθήκες που είχανε την ασθένεια. Δεν άφηναν να βγεις από μέσα, αποκλεισμός της αποθήκης. Φέρανε και κάτι μεγάλα μηχανήματα, κάτι σαν φούρνους, κλίβανοι ήτανε, και ό, τι ρούχα υπήρχανε τα βάζανε στον κλίβανο για να κάψουν την ψείρα. Ύστερα τα βγάζανε, τα μισά σωστά και τα μισά σχισμένα. Αυτό ήτανε τρομερό πράγμα. Μείναμε γύρω στους οχτώ, δέκα μήνες στα καπνομάγαζα. Ύστερα ο πατέρας μου πρωτοστάτησε να κάνει ξανά το Καλαμίτσι σε χωριό. Ακολούθησαν καμιά πενήντα οικογένειες. Μας φόρτωσαν από κει και μας βγάζουν στην Κάρυανη. Ούτε ήταν κανείς να μας υποδεχτεί, ούτε τίποτα. Τότε δεν είχε παρά βούρλα και κουνούπια, τίποτ' άλλο. Αρρωστήσαμε. Ανεβήκαμε ψηλά, στην άκρη του

βουνού, απάνω, στην παλιά Κάρυανη. Είχανε κάτι τολ, τα είχανε κάνει οι Γάλλοι, και μέσα ήταν οι Καρυανιώτες, όσοι επιζήσανε από τη σφαγή των Βουλγάρων. Εκεί μας πήγανε, αλλά πού να μείνουμε; Μέναμε στο ύπαιθρο. Άστα από φαγητό, άστα! Μέναμε στο ύπαιθρο. Τότε είχε πολλά άγρια ζώα. Μια φορά κοιμόμασταν και μαζεύτηκαν τα τσακάλια ανάμεσα στα στρώματα και σηκώθηκαν ο γέρος μου μαζί μ' έναν άλλο και χτυπούσαν τα τσακάλια με την κουβέρτα[...]⁴⁹. Μέχρι να εξασφαλίσουν νέα ανθεκτικά υπόβαθρα υποφερτής ζωής, οι πρόσφυγες έζησαν την εφιαλτική εμπειρία μιας «όπως όπως» μεταχείρισής τους καθώς και οι δυνατότητες του κράτους ήταν περιορισμένες και το πλήθος των ξεριζωμένων τεράστιο και οι διαθέσεις των ντόπιων όχι ιδιαίτερα ευμενείς τουλάχιστον σε ένα πολύ σημαντικό ποσοστό. Οι πρώτοι καιροί του ερχομού στην Ελλάδα ήταν γεμάτοι με τραγικές εμπειρίες που αφορούσαν από μαζικούς θανάτους λόγω ασθενειών μέχρι συλλογικές συμπεριφορές επιθετικής εχθρότητας από την τοπική κοινωνία.

Και πάλι από «Εφημερίς των Βαλκανίων» (Μάης του 1929) αντιγράφουμε : « Η λέξις Πρόνοια! Ιδού μία μικρά ιστορία περί του πώς ρεζιλεύεται η υψηλή αυτή έννοια. Εις την απομακρυσμένην συνοικίαν προς τα δυτικά της πόλεως[σ.σ. Θεσσαλονίκη], εις την συνοικίαν Ξηροκρήνης, υπήρχον ξυλοχάρτινοι γερμανικοί οικίσκοι. Μας ήλθον κάποτε γλίσχρον και εξητηλισμένον, αλλά λίαν απροσδόκητον πεσκέσι χάρη εις τας γερμανικάς επανορθώσεις. Οι οικίσκοι αυτοί αφού συνηρμολογήθησαν και ετοποθετήθησαν έμενον επί τρία συναπτά έτη κλειστοί. Έως ότου μίαν ωραιάν πρωίαν κατέφθασεν επί τόπου ο κλειδούχος δια την διανομήν. Την οποίαν και έκαμεν. Αλλά εις ποίον θα πρωτοέδιδεν οικίσκον; Έσαν τόσοι πολλοί οι συρρεύσαντες συν γυναιζί και τέκνοις, ήσαν φουστάτα ολόκληρα αστέγων που διεξεδίκουν στέγην. Και ως ήτο επόμενον οι εγκατασταθέντε, έναντι των παραγκωνισθέντων, ήσαν σταγών εν τω ωκεανώ. Χάρις εις τα μέτρα και εις την ισχυράν επί τόπου κουστωδία η διανομή επεβλήθη ως καλώς γενομένη. Αλλά οιν εγκατασταθέντες τυχηροί έβλεπον έως το βράδυ πίσω από τας φάλαγγας της κουστωδίας χιλιάδας υψωμένων γρόνθων και ήκουον άρας, βλασφημίας, κατάρας. Και εχρειάσθη να έλθη η κουστωδία και την επομένη και όλας τας μετέπειτα ημέρας να φυλάξη τον συνοικισμόν. Διότι και όλας τας μετέπειτα ημέρας οι γρόνθοι δεν έπαυσαν να εμφανίζονται υψωμένοι εις το βάθος του

⁴⁹ Ελ. Ιωαννίδου, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Β. Ελλάδα» στην: Ιστορία των Ελλήνων, τ. 12, Κεφ.6: Νεότερος Ελληνισμός (1910 – 1940), Αθήνα 2006, σ. 242 – 283

ορίζοντος και ουδέ επί στιγμήν έπαυσαν να ακούονται αι διαμαρτυρίαι και αι αραιί[...]. Τα περιορισμένα μέσα, οι ανεπαρκείς πόροι, αλλά και ποικίλα «παιχνίδια» πολιτικής είτε ευνοιοκρατίας, έδιναν στις «λύσεις» ένα χαρακτήρα εξοργιστικής ευκαιριακότητας που προκαλούσε τη μήνη των δυστυχισμένων που ένιωθαν παραμελημένοι και «δεύτερης κατηγορίας».

4.3. Η ενσωμάτωση των προσφύγων στο ελλαδικό πολιτισμικό σύστημα

Η νεότερη επίσημη «προσφυγική φιλολογία» εμφανίζει την προσφυγική τραγωδία με έναν τρόπο γενικά συναισθηματικό, δηλαδή σαν μια «ανθρωπιστική τραγωδία» που προέκυψε από την απερίγραπτη εθνοκαθαρτήρια βία του (νεο) τουρκικού εθνικισμού και «αγκαλιάστηκε» τρυφερά και αλληλέγγυα από το σύνολο της κοινωνίας της «παλιάς Ελλάδας». Για να σχηματιστεί αυτή η εντύπωση, κάτι σαν παράμετρος γενικής ιδεολογίας, επιστρατεύθηκε κάθε πρόσφορο μέσο, ακόμα και ο κινηματογράφος και, βέβαια, το λαϊκό τραγούδι. Μορφές της μαζικής λαϊκή τέχνης που και μια ωραιοποιημένη εικόνα της δραματικής προσφυγικής εμπειρίας κατασκεύασαν αλλά και χρυσοφόρες πηγές κέρδους αποτελέσανε. Με το πέρασμα του καιρού, πράγματι, οι σκληρές μνήμες απωθήθηκαν, και σταδιακά οι πρόσφυγες επέλεξαν συνειδητά να οργανώσουν αυτόνομα τη νέα τους ζωή πετώντας στο χρονοντούλαπο την αρχική βάνουση εχθρότητα των γηγενών, οι δε ντόπιοι, μετέχοντας και αυτοί στους νέους κοινωνικούς ιστούς, βρήκαν στην πορεία χίλιους λόγους για να ξεχάσουν τα όσα απαράδεκτα έκαναν αρχικά κατά των προσφύγων. Μια νέα κοινωνική σύγκλιση και συνοδοιπορία διαμορφώθηκε που έγινε η κοινωνική βάση των μεγάλων περιπετειών του νεότατου ελληνισμού από την Καταστροφή και μετά.

«Υπήρξε βαθύ και τοξικό το χάσμα μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Η ελλαδική κοινωνία, η οριζόμενη από τα στενά σύνορα του νεοελληνικού κράτους και η ίδια κυριαρχούμενη από τον αρχικό του πυρήνα (την Παλαιά Ελλάδα) ήταν οπωσδήποτε ξένη για τους περισσότερους πρόσφυγες, παρά τους κοινούς δεσμούς θρησκείας, γλώσσας και εθνικής ταυτότητας. Μολονότι ίσχυαν σε ένα γενικό και αφηρημένο επίπεδο, οι προσφιλείς αυτές παραδοχές αντιμετώπισαν σοβαρή δοκιμασία μόλις ήρθαν σε επαφή τα συγκεκριμένα και ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία που είχαν διαμορφωθεί λίγο πολύ ανεξάρτητα, κάτω από

ριζικά διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Όπως θα περίμενε κανείς, οι αντιλήψεις και οι μορφές που είχαν πάρει η Ορθοδοξία, η ελληνική γλώσσα και η ίδια η «ελληνικότητα» στο πλαίσιο της προσφυγικής κληρονομιάς ήσαν – ή πάντως φαινόταν-τόσο διαφορετικές από κείνες των γηγενών, ώστε και οι δυο πλευρές βίωσαν ένα οδυνηρό ξάφνιασμα, ένα τραυματικό πολιτισμικό σοκ»⁵⁰. Το «ελληνικό φορτίο» των προσφύγων ναί μεν ήταν ελληνικό, με τους βασικούς προσδιορισμούς αυτής της ταυτότητας, αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν μια συνείδηση που διαμορφώθηκε με μια εντελώς ορισμένη ιστορικότητα, δηλαδή σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον και με μια συγκεκριμένη ακολουθία εμπειριών. Πολύ διαφορετική διαδρομή είχε ακολουθήσει ο ελληνικός κόσμος που έζησε και πορεύτηκε εν χρόνω στα όρια της εθνικής εστίας όπως αυτή σχηματίστηκε και συγκροτήθηκε από το 1830 και μετά. Ναι μεν «όλα ήταν ίδια», γλώσσα, πίστη, εθνικότητα, αλλά κάθε υποκείμενο τα βίωνε πολύ διαφορετικά και τα «χρησιμοποιούσε» με αντιλήψεις επηρεασμένες από τα ιδιαίτερα πολιτισμικά πλαίσια όπου ζούσε και έφτιαχνε τις ιδέες και τις κρίσεις του. Είναι προφανές ότι ένας «ελλαδίτης» σχηματισμένος μέσα στο «καθαρό» ελληνικό περιβάλλον της οριοθετημένης και περικλειστης πατρίδας, θα αισθάνεται ακόμα και την εθνική ιδέα πολύ διαφορετικά από ό, τι ένας «πρόσφυγας» μεγαλωμένος σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον και με τις έννοιες «συνύπαρξη» και «εχθρότητα» να βιώνονται πού διαφορετικά σε σχέση με τον απομονωμένο συμπατριώτη του εθνικού κράτους. Και μόνο ότι από τη μια έχουμε απομόνωση και απόλυτο αυτοκαθορισμό και από την άλλη έχουμε συνύπαρξη και πυκνό δίκτυο ποικίλων ανταλλαγών, και μόνο αυτό επιτρέπει να καταλάβουμε πόση ήταν η αμοιβαία έκπληξη, προσφύγων και γηγενών, από τη «διάψευση» των πεποιθήσεων και προσδοκιών για τον «άλλο». Πρέπει να το τονίσουμε, να γίνει αντιληπτό, ότι δεν ήταν απλώς μια διαφορετική «πρόσληψη», δηλαδή ένα γενικό αίσθημα και φρόνημα, αλλά μια διαφορετική πρακτική κατάσταση, αλλιώς, λόγου χάρη, εννοούσαν πρόσφυγες και «παλιοελλαδίτες» την έννοια «μουσουλμάνος», αλλιώς χειρίζονταν και οργάνωναν τη γλώσσα.

Στην κατεύθυνση αυτή, της «συνάντησης», της αναίρεσης των αποστάσεων, επιχειρείται να προσανατολιστεί βασικά η παιδεία : *«Ζητούμενο για πολλά χρόνια αποτελεί*

---

⁵⁰ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

η κοινωνική ενσωμάτωση και η ουσιαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Σε πρακτικό επίπεδο, η δημιουργία ξεχωριστών συνοικισμών και οι εντάσεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς δυσχεραίνουν την ενσωμάτωση και ενισχύουν τις τάσεις για απομόνωση των προσφύγων και εσωστρέφεια που εκφράζεται με μια διευρυμένη προσφυγική ενδογαμία και τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης ζωής των προσφύγων σε πολλές περιοχές. Η ενσωμάτωση μέσω της εκπαίδευσης, κύρια πρακτική του ελληνικού εθνικισμού στην αλυτρωτική του φάση, δυσκολευόταν να αποδώσει. Η πολεμική δεκαετία καθυστέρησε την εκπαίδευση πολλών παιδιών και αυτό ήταν περισσότερο εμφανές στις αγροτικές περιοχές και ιδιαίτερα σε κοινότητες τουρκόφωνων. Νυχτερινές σχολές για εργαζόμενα προσφυγόπουλα και μαθήματα αλλόγλωσσων τις Κυριακές προσπαθούν να θεραπεύσουν το πρόβλημα. Είναι όμως εμφανές ότι για περισσότερες από μια γενιές η σχολική τάξη έχει διασαλευθεί, ιδιαίτερα στα επαρχιακά σχολεία όπου συνωστίζονται μαθητές διαφορετικών ηλικιών, επιπέδων και γλωσσικών περιβαλλόντων»⁵¹. Σημειώνεται μια απροθυμία των προσφύγων να ενταχθούν στα υπάρχοντα συστήματα σχέσεων, να αφεθούν να αφομοιωθούν από τις πολιτιστικές και κοινωνικές ροές της περιβάλλουσας κοινωνίας, κι αυτό αποδίδεται σε δύο παράγοντες : α. στο γεγονός ότι η στέγαση των προσφύγων γίνεται με όρους κλειστής κοινότητας (κάτι σαν γκέτο) μακριά από τις ενεργές οικιστικές ζώνες, κι αυτό δημιουργεί συνθήκες αποξένωσης και, προοδευτικά, άρνησης αποδοχής των «άλλων» χαρακτηριστικών, και β. στην επιθετική αφιλοξενία των γηγενών, που δημιουργεί ισχυρά αισθήματα αποστροφής στους πρόσφυγες για την κοινωνική ζωή των ντόπιων. Οι πρόσφυγες βιώνουν ένα εχθρικό ή τουλάχιστον υποτιμητικό και περιφρονητικό κλίμα κι αυτό τους εντείνει την εσωστρέφεια, δηλαδή την ανάπτυξή τους ως περικλειστής κοινότητας που επιβιώνει σε ένα όχι ευνοϊκό και αποδεκτικό περιβάλλον.

«Αρκεί να επισημάνει κανείς τα χαρακτηριστικά επώνυμα των προσφύγων με την τουρκική κατάληξη –ογλου, καθώς και τη γλώσσα που για πολλούς δεν ήταν καν η ελληνική. Σχεδόν 10% όσων ήρθαν μετά την Καταστροφή ήσαν τουρκόφωνοι σύμφωνα με την απογραφή του 1928.Γλωσσικές ιδιομορφίες και μάλιστα παράξενα ιδιώματα, όπως η ποντιακή διάλεκτος, τρόποι, συνήθειες, όχι μόνο ξεχώριζαν τον πρόσφυγα αλλά και ενίσχυαν τη συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του, ενώ εμπόδιζαν την επικοινωνία με τους γηγενείς και το

⁵¹ Ελ. Ιωαννίδου, ό. π., σ. 255 – 259

κράτος «τους». Είτε ήσαν κοσμοπολίτικης παιδείας (όπως η αστική τάξη της Σμύρνης) είτε όχι (όπως οι χωρικοί του εσωτερικού της Μικράς Ασίας), οι πρόσφυγες βρέθηκαν τελείως αποξενωμένοι από τον ασφυκτικό επαρχιωτισμό του ελληνικού κράτους και της κοινωνίας του. Εξάλλου, καταλυτική σημασία είχε η οικιστική και, κατά συνέπεια, γενικότερη κοινωνική απομόνωση. Οι περισσότεροι πρόσφυγες, αγρότες και «αστοί», ήσαν συγκεντρωμένοι κυρίως σε ή και αποκλειστικά «προσφυγικά χωριά», συνοικισμούς και γειτονιές, όπως υπαγορεύθηκε από την πιεστική αντικειμενική ανάγκη ταχύτερης στέγασής τους» [Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π.]. Ο προσφυγικός κόσμος, κατά κάποιον τρόπο, «γκετοποιείται», δεν διαχέεται σαν οικογενειακές μονάδες στον πλατύ κοινωνικό ιστό, δεν διασπείρεται σαν ξεχωριστά μεμονωμένα νοικοκυριά στην όλη έκταση της ελληνικής κοινωνίας, αλλά συγκεντρώνεται στα «προσφυγικά» όπως «πέρασε» στην καθημερινή λαϊκή γλώσσα, σε εγκαταστάσεις συγκεντροποίησης του προσφυγικού πληθυσμού, κι αυτή η οικιστική πολιτική αντικειμενικά αναδεικνύει και «θεσπίζει» συνθήκες διαχωρισμού. Ο ξεριζωμένος ελληνισμός της Μικρασίας, σε κάθε κοινωνική του εκδοχή, δηλαδή είτε σαν μέλος του κοσμοπολίτικου αστικού χώρου (π.χ. στη Σμύρνη) είτε σαν συντηρητικός παραδοσιακός αγρότης στη μικρασιατική ενδοχώρα, είναι φορτισμένος με ένα ανοιχτό πνεύμα συνύπαρξης, ανοχής, αμοιβαιότητας. Αυτή η ψυχολογία και νοοτροπία είναι βαθιά ξένη για τον «παλιό» ελλαδικό κόσμο που με σύγχρονους όρους μιλώντας θα λέγαμε ότι λειτουργούσε με στατική και φοβική επαρχιώτικη αυτοαναφορικότητα. Δεν ήταν, δηλαδή, μόνο ο χωροταξικός διαχωρισμός που εξέθρεψε ένα διαιρετικό πνεύμα απόρριψης και σύγκρουσης, αλλά ήταν και μια προϋπάρχουσα αρνητική προδιάθεση απέναντι στο «ξένο» που ακόμα και οι όποιες πολιτιστικές του συνάφειες δεν αναιρούσαν τη βασική του «ταυτότητα», εκείνη του «απρόσκλητου διαφορετικού» που «απειλούσε» το αιώνιο παραδοσιακό τοπικό σύστημα ζωής.

Είναι γεγονός ότι η αφομοίωση των προσφύγων έγινε ιδιαίτερα δυσχερής από το σύνολο των παραστάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες, που σαν γενική στάση κινήθηκε στα επίπεδα του καθαρού ρατσισμού. Δηλαδή οι πρόσφυγες, αν και Έλληνες, αντιμετωπίστηκαν με υποτιμητική προσβλητική διάθεση σαν «μιάσματα» που «απειλούσαν» την «καθαρότητα και υγεία» του εθνικού σώματος. Στην πραγματικότητα, και παρά τις ρητορικές μεγαλοστομίες των επισήμων και των

«ρομαντικών», οι διαδεδομένες παραστάσεις, δηλαδή οι ροπές της συνείδησης εκφρασμένες μέσα από ενδότερες πεποιθήσεις, αμφισβητούσαν μέχρι άρνησης την «ελληνικότητα» των προσφύγων, ο λαός έβλεπε στο πρόσωπο των προσφύγων «νόθους» Έλληνες με άκρως μειωμένη εθνική συνείδηση ενώ οι ντόπιοι θεωρούσαν εαυτούς «γνήσιους Έλληνες». *«Αυτή η βασική πρόσληψη εκ μέρους των γηγενών αποτυπώνεται σε περιφρονητικές ονομασίες όπως «τουρκόσποροι», «τουρκογεννημένοι» και «γιαουρτοβαφτισμένοι», που είχαν χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα από τους Παλαιοελλαδίτες για τους Έλληνες των Νέων Χωρών, για τους πρώτους πρόσφυγες και για τους αλύτρωτους πληθυσμούς της Τουρκίας»*⁵² Οι χλευαστικοί χαρακτηρισμοί δεν είναι ούτε τυχαίοι ούτε απλά «αστεία» ή έστω «ήπιες» προσβολές : είναι σαν κωδικοί μιας ιδεολογίας, μιας πεποίθησης ότι αυτοί οι «ξενομπάτες» δεν είναι ούτε βιολογικά Έλληνες και ούτε αληθινοί χριστιανοί, είναι «σπορά» των Τούρκων, «προϊόντα» εκφυλιστικών επιμιξιών και δεν έχουν βαφτιστεί κανονικά σε νερό αλλά σε..γιαούρτι! Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για «αδέλφια» αλλά για ξένους που μόνο μια φιλάνθρωπη διάθεση -αλλά και αυτή χωρίς «υπερβολές» - μπορεί να εκφραστεί σαν βασική βοήθεια.

«Ανάμεσα στα άλλα αρνητικά στερεότυπα των γηγενών για τους πρόσφυγες πρέπει να υπογραμμιστούν ιδιαίτερα όσα αναφέρονται στη σεξουαλικότητα και στα δήθεν «ελαφρά» ήθη των γυναικών προσφύγων. Πρόκειται για τυπικό σύνδρομο γενικά των ρατσιστικών αντιλήψεων (π.χ. του αντισημιτισμού). Στην περίπτωση των γυναικών προσφύγων, τα στερεότυπα αυτά είχαν πραγματικές αφορμές και τρέφονταν από πραγματικές καταστάσεις. Εξαιτίας των μεγάλων απωλειών μεταξύ του ανδρικού πληθυσμού, πολλές χιλιάδες ήσαν χήρες και ορφανές. Δεν είχαν άνδρα (σύζυγο, πατέρα, αδελφό) για να προστατέψει την «τιμή» τους, σύμφωνα με τις επικρατούσες παραδοσιακές αντιλήψεις. Η έλλειψη προστάτη τις καθιστούσε ακόμη πιο ευάλωτες σε εργοδότες και άλλους εκμεταλλευτές από τη στιγμή που ήταν αναγκασμένες να βρουν οπωσδήποτε εργασία. Από τη δική τους πλευρά, είχαν να προσφέρουν και υλικά οφέλη για να δελεάσουν τον σύζυγο-προστάτη που χρειάζονταν : αγροτικό κλήρο οι αγρότισσες, προίκα σε ομολογίες οι «αστές». Αυτό το είδος «αθέμιτου ανταγωνισμού» εξαγρίωνε ακόμα περισσότερο πολλές γηγενείς γυναίκες εναντίον των

⁵² Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

προσφύγων»⁵³. Η «Σμυρνιά» είναι το σύμβολο της «καπάτσας πονηρής» που «τυλίγει» τους άντρες και διαλύει οικογένειες, είναι μια επικίνδυνη «αντροχωρίστρα» που επιδίδεται συστηματικά στο κουτσομπολιό εκφράζοντας ένα «αργόσχολο μίσος» για τις «καθώς πρέπει» ντόπιες γυναίκες. Οι γυναίκες από την Ανατολή(βασικά όσες προέρχονταν από τη Σμύρνη και σε κάποιο βαθμό και τις άλλες παράλιες πόλεις με έντονη ελληνική παρουσία), και μεγαλωμένες σε ένα ιδεολογικό και ηθικό περιβάλλον πολύ πιο «ανοιχτό» και φιλελεύθερο, αντιμετωπίζονται σαν «ελευθερίων ηθών». Αυτή η προκατάληψη, αποτέλεσμα περιορισμένης παιδείας και μηδενικής κριτικής σκέψης, συνδυαζόμενη με τις πειστικές αντικειμενικές ανάγκες για «αποκατάσταση», φιλοτέχνησαν στην «κοινή γνώμη» το πορτρέτο της κακόφημης «τουρκομερίτισσας».

Δυστυχώς, ο πρόσφυγας θεωρήθηκε ο «ξένος» που εισβάλλει απρόσκλητος «εδώ που είχαμε τη βολή και την τάξη μας» και προκαλεί μια τεράστια αναστάτωση εμπνέοντας αισθήματα φόβου, αηδίας, μίσους, απέχθειας. Είναι μια επικίνδυνη πιθανή «εστία μόλυνσης» σε όλα τα επίπεδα, από την απλή φυσική υγεία μέχρι τις ιδέες και τις ηθικές συμπεριφορές. Οι πρόσφυγες, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της έλευσης και εγκατάστασής τους, δεν έχουν κανένα από τα στοιχεία της αποδεκτής κοινωνικής εικόνας για τον «άλλο»: από το ντύσιμο μέχρι το πού μένουν ή περνούν τη μέρα τους και με τι τρέφονται, δίνουν την εικόνα ζητιάνου, πλανόδιου αλήτη, ενός «περιθωριακού» χωρίς ρίζα και εστία και μικρόκοσμο. Αυτές οι παραστάσεις επηρεάζουν πολύ αρνητικά τη γενική ψυχολογία, αφού καλλιεργούν τον τρόπο να βρεθείς κι εσύ στην ίδια θέση, και έτσι, με την ανάπτυξη μειωτικών συμπεριφορών σα να «ξορκίζεται» το κακό, σα να «διώχνεις» τη «μόλυνση». Η κοινωνική και ανθρώπινη τραγωδία, η τραγική συνέπεια κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών, γίνεται αντιληπτή σχεδόν σαν φυσικό στοιχείο, σαν μια αρρώστια που μεταδίδεται και μπορεί να μολύνει τους άλλους, τους «υγιείς».

---

⁵³ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

4.4. Η γενική εικόνα της εγκατάστασης

Η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία δεν υπήρξε ούτε εύκολη ούτε ταχύρρυθμη ούτε και απόλυτη. Οι πρόσφυγες, και δεκαετίες μετά, παρέμειναν αυτό ακριβώς, «πρόσφυγες», δηλαδή «Έλληνες ειδικού τύπου», και αυτό από μόνο του είναι ένας διαχωρισμός, μια «διάκριση». Ακόμα και σήμερα, ολόκληρα εκατό χρόνια από τη συμφορά στην ελληνική Ιωνία, είναι σύνηθες να γίνεται ξεχωριστή μνεία της καταγωγής «από τη Μικρασία», κι αυτό φανερώνει τη συνείδηση μιας «διαφοράς», ακόμα κι αν αυτή η μνεία, η επίκληση, γίνεται με θετικό εγκωμιαστικό τρόπο. Δεν είναι «ξένο σώμα» αλλά είναι, πάντως, «από αλλού». Αυτές οι «χαμένες πατρίδες», και μάλιστα όσο συνεχίζουν να συγκινούν ειδικά τις νέες γενιές που οι προσλαμβάνουσές τους σχηματίζονται με πολύ αντιρομαντικό και αντινοσταλγικό τρόπο, είναι «αλλού» και εκφράζουν έναν «διαφορετικό» ελληνισμό.

Οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν και την εχθρική προδιάθεση του ντόπιου πληθυσμού αλλά και τη «μειωμένη στοργή» πτερύγων του πολιτικού συστήματος, βασικά των (φιλο) μοναρχικών δυνάμεων που στην κρίση και το ασυνείδητο των προσφύγων ήταν ταυτισμένες με την τραγωδία. Είναι γνωστό ότι, σε αντίθεση με τον ανοιχτό φιλελεύθερο μεγαλοϊδεατισμό της βενιζελικής παράταξης, τα Ανάκτορα και οι πολιτικοί τους συνεργάτες εκφράζανε τον ιστορικό συντηρητισμό της «πτωχής πλην υπερήφανης Ελλάδος» που φυτοζωεί στα εθνοκρατικά της σύνορα και αρκείται σε ό, τι διαθέτει και στις «μεγάλες μνήμες» για τα «ένδοξα παρελθόντα». Οι πρόσφυγες σχημάτισαν την πεποίθηση ότι η αντιβενιζελική παράταξη ήταν ο κύριος υπεύθυνος για την Καταστροφή, και αυτό εκφράστηκε και με τον εκλογικό προσανατολισμό των προσφύγων (σε συντριπτικά ποσοστά υποστήριξαν τους βενιζελικούς συνδυασμούς) αλλά και με ποικίλες μορφές «εκδικητικής» συμπεριφοράς των μοναρχικών⁵⁴

Πάντως, κυρίως οι βενιζελικές κυβερνήσεις, αλλά και απλώς χωρίς υπονομεύσεις έστω και οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις, προώθησαν ένα τεράστιο πρόγραμμα λειτουργικής υποστήριξης των προσφύγων, ώστε αυτοί να ενταχθούν με εξασφαλισμένους σωστά τους βασικούς όρους ένταξης στην κοινωνία. *«Είναι μύθος και πελώριο ψέμα αυτά*

⁵⁴ Γ. Μαυρογορδάτος, «1915 Ο εθνικός διχασμός», Αθήνα 1980

που ακούγονται συχνά σήμερα για δήθεν παραμέληση και εγκατάλειψη γενικά των προσφύγων από το ελληνικό κράτος. Αυτά ισχύουν μόνο για μια μικρή μειονότητά τους. Το μεγαλύτερο μέρος (83%) ειδικά της αγροτικής προσφυγικής αποκατάστασης πραγματοποιήθηκε σε τρία μόλις χρόνια. Η αγροτική αποκατάσταση, όπως τη συνέλαβε και τη σχεδίασε η ΕΑΠ, είχε στόχο τον εφοδιασμό κάθε προσφυγικής οικογένειας με επαρκή γη, ζώα, εργαλεία και σπίτι. Μέχρι τα μέσα του 1926, 551.936 αγρότες πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί οριστικά. Το 1930, ο αριθμός αυτός είχε αυξηθεί σε 578.844 άτομα (ή 145.758 οικογένειες). Το 1938, σε 668.316 άτομα (ή 167.079 οικογένειες), που μπορεί να θεωρηθεί τελική εκτίμηση. Περίπου 90% του συνόλου εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία και τη Θράκη. Αντίθετα, η αστική αποκατάσταση προχώρησε με πολύ βραδύτερο ρυθμό. Αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τη χορήγηση κατοικιών, που κτίστηκαν κυρίως σε συμπαγείς συνοικισμούς γύρω από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα και προπαντός γύρω από την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, όπου συγκεντρώθηκε το 60% των αστών προσφύγων. Μέχρι το 1926, μόνο 72.230 «αστοί» πρόσφυγες είχαν στεγαστεί και γίνει οικονομικά ανεξάρτητοι, σε σύγκριση με τους 551.936 αγρότες πρόσφυγες την ίδια περίοδο. Παρά την κατασκευή περίπου 52.000 κατοικιών μέχρι το 1930, περισσότερες από 30.000 προσφυγικές οικογένειες έμεναν ακόμη σε αυτοσχέδιες παράγκες. Το 1952 υπήρχαν ακόμη 35.248 προσφυγικές οικογένειες που δικαιούνταν αστική αποκατάσταση και ανάμεσά τους 14.241 που ζούσαν σε άθλιες παραγκουπόλεις. Παρόλο που οι παράγκες κατεδαφίστηκαν λίγο αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1978 (!!!!) φαίνεται ότι απέμεναν ακόμη τουλάχιστον 3.000 προσφυγικές οικογένειες που δικαιούνταν αστική αποκατάσταση, δηλαδή στέγαση»⁵⁵.

---

⁵⁵ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 31.08.2019 διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922> Ημερομηνία προσπέλασης 04.09.2022

Επίλογος

Οι δραματικές περιπέτειες της εθνικής ζωής, στα πρώτα σαράντα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, αυτός ο συγκλονιστικός συνδυασμός επικών εξορμήσεων, για απελευθέρωση και ενσωμάτωση των αλύτρωτων περιοχών του ελληνισμού, και καταστροφικών εκβάσεων, φέρουν βαρύ και καθοριστικό το φορτίο του «προσφυγικού παράγοντα» : δεν είναι απλά κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες και συμφορές, αλλά είναι οι μετακινήσεις τεράστιων πληθυσμών, αφού στην ουσία όλη αυτή η περίπλοκη και πολυπρόσωπη διαδικασία αφορά στην χάραξη νέων συνόρων και στην αλλαγή της πληθυσμιακής σύνθεσης των κρατών με στόχο την εθνική ομοιογένεια.

Τόσο κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους όσο και κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία – Καταστροφή : η διεκδίκηση της «Μεγάλης Ιδέας», η κολοσσιαία εθνική επιχείρηση για μια «μεγάλη Ελλάδα», όπως προδιαγράφεται στα ιδεολογικά οράματα του «πάλι με χρόνια με καιρούς...», οδηγεί σε πολεμικές αναμετρήσεις που καταλήγουν, με ειρηνικό-διπλωματικό τρόπο ή με τη βία των ένοπλων εκκαθαρίσεων, σε «ανταλλαγές πληθυσμών». Αυτές ακριβώς, αυτή η μαζική εισροή Ελλήνων από τα εδάφη που είτε παρέμειναν υπό τουρκική κυριαρχία είτε προσαρτήθηκαν από άλλα βαλκανικά κράτη, αποτελεί το «προσφυγικό ζήτημα» που επί δεκαετίες ταλάνισε τον τόπο.

Οι πρόσφυγες ήταν μεν φορείς μιας καθαρής εθνικής συνείδησης, Έλληνες με δομημένη πολιτιστική ταυτότητα, αλλά η πολιτιστική τους ιδιοπροσωπία είχε διαμορφωθεί σε άλλου τύπου περιβάλλοντα, πιο σύνθετα και ανομοιογενή, κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια «ελληνικότητα» σε σημαντικό ποσοστό «άγνωστη» και «ακατανόητη» από τους παλιούς Ελλαδίτες. Αυτό το χάσμα, αυτή η «έλλειψη συνεννόησης» έπαιξε σημαντικό ρόλο στα προβλήματα επικοινωνίας και συνεργασίας που χαρακτήρισε για πολύ καιρό τις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων : «έλλειψη συνεννόησης» που και μορφές βίαιης αντιπαράθεσης και επιθετικότητας ρατσιστικών στερεοτύπων προσέλαβε, και τις βαθύτερες, ψυχολογικές και πολιτιστικές, διεργασίες της νεοελληνικής ανάπτυξης επηρέασε σε μεγάλο βαθμό.

Με μεγάλη δυσκολία, «μετ' εμποδίων» θα λέγαμε, συντελέστηκε η αφομοίωση των προσφύγων στο «παλιό» εθνικό πολιτισμικό σύμπαν. Βέβαια, οι λόγοι της προβληματικής ενσωμάτωσης, δηλαδή η λαϊκή δυσφορία για τους «εξ Ανατολής

αδελφούς», δεν περιορίζονται σε θέματα πολιτιστικής υφής, αλλά συναρτώνται σημαντικά με το γεγονός ότι σε μια χώρα «γονατισμένη» και από τους συνεχείς πολέμους και από τη βαθιά οικονομική κρίση, έρχονται, «βίαια» και απρόσκλητα, εκατοντάδες χιλιάδες πεινασμένοι και άστεγοι που, επιπλέον, δεν είναι «απόκληροι» και «αποτυχημένοι» αλλά άνθρωποι με υψηλή κοινωνική εμπειρία και με σπουδαίες επαγγελματικές δεξιότητες. Μπορεί δηλαδή, όπως και συνέβη, να θεωρηθούν «επικίνδυνοι» σε μια συγκυρία γεμάτη ανασφάλεια και δραματικό άγχος επιβίωσης : «έτρωγαν το (λιγοστό) ψωμί» των ντόπιων και «άρπαζαν τις (ελάχιστες) δουλειές»!

Αυτός ο ιδιότυπος αλλά όχι παράδοξος ούτε διεθνώς άγνωστος διχασμός, εντάθηκε και από την πολιτική αφού το διχασμένο πολιτικό σώμα (Βενιζελικοί-Κωνσταντινικοί) εκφράστηκε και με τη στάση σε σχέση με τους πρόσφυγες :οι Βενιζελικοί ήταν ταυτισμένοι με τους πρόσφυγες, ενώ οι μοναρχικοί, σταθερά οπαδοί της (βαθιά γερμανόφιλης) «ουδετερότητας», θεωρούσαν τους πρόσφυγες «κακό παρεπόμενο του άφρονος βενιζελισμού» και τους αντιμετώπισαν χωρίς ιδιαίτερη έγνοια και αγάπη, εξωτερικεύοντας επιπλέον και τον κοινωνικό και εθνικό συντηρητισμό τους. Οι «Σμυρνιές» και οι «τουρκόσποροι» σημάδεψαν τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις! Ήταν, όμως, αυτοί οι οποίοι : και την «εθνική βάση» αποτελέσανε στις περιοχές που εκκενώθηκαν από τους «ανταλλάξιμους» μουσουλμάνους, και το ακμαίο και καταρτισμένο και έξυπνο εργατικό δυναμικό που ζητούσε η βιομηχανική ανάπτυξη προσέφεραν, και την ευρεία καταναλωτική βάση που χρειάζεται η όποια καπιταλιστική ανάπτυξη εξασφάλισαν.

Οι πρόσφυγες δεν ήταν οι «έκλυτοι χαραμοφάηδες» που «φορτώθηκαν» την ελληνική κοινωνία, αλλά ήταν μια παραγωγική και εξελιγμένη οντότητα που ανανέωσε την ελληνική κοινωνία και τροφοδότησε τις διεργασίες εκσυγχρονισμού. Αλλά και η ελληνική πολιτεία, πέρα από στερότυπα και ιδεοληψίες και ελαττωματικότητες, και μόνη της και σε συνεργασία με διεθνείς παράγοντες, έδωσε νικηφόρα μια τεραστίων διαστάσεων μάχη με την «προσφυγική ανάγκη» και μπόρεσε, σε άκρως ικανοποιητικούς δείκτες, να αποκαταστήσει αυτούς τους δυστυχημένους απόκληρους του πιο άγριου ξεριζωμού στην ιστορία μας. Με ατέλειες και κενά, με δυσκολίες και αστοχίες, το ελληνικό κράτος ανταποκρίθηκε στα χρέη του, στις πολιτικές, ηθικές και νομικές

υποχρεώσεις του, και μπόρεσε και να συντηρήσει, και να στεγάσει και να αξιοποιήσει παραγωγικά τους πρόσφυγες.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Περιοδικά

περιοδικό ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ τχ. 288, Οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα (2021)

Παπαφλωράτου, «Η Καταστροφή της Σμύρνης», στο περιοδικό ΙΣΤΟΡΙΚΑ, τχ. 462 (2006)

2. Εφημερίδες

εφημερίς ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ της 23-8-1914, σ. 1

εφημερίς ΑΘΗΝΑΙ της 9-11-1924, σ. 1-2

εφημερίς ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ της 19-1-1927, έτος Α

εφημερίς ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ της 16-11-1925

Εφημερίς των Βαλκανίων της 15-12-1920, σ. 1-2

3. Διαδικτυακές Πηγές

<https://el.wikipedia.org> (Προσφυγικό Ζήτημα)

<https://foundation.parliament.gr> (Οι πρόσφυγες του 1922)

<https://SLPRESS.GR> (Θ.Κατσανέβα, «Ο Ελληνισμός της Ανατολής : το πριν και το μετά της καταστροφής»)

<https://www.lifo.gr> (Γ. Μαυρογορδάτου, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922»)

<https://el.wikipedia.org> (Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου)

ηλεκτρονική εφημερίδα «Ελεύθερη Ζώνη», αρ. φύλλου 3905, Μάιος 2020, (Στυλιανού Πολίτη, «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας μέχρι την Καταστροφή»)

4. Μελέτη σε συλλογικό έργο

Βάρλας Μ. Ιστορία των Ελλήνων, τ. 12, Κεφ. 5, Κεφ. 6: Η εγκατάσταση των προσφύγων (Ιωαννίδου Ελένη)

Ιστορία του Ελληνικού έθνους, τ. ΙΕ΄.

Νεότερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1978, σελ. 234 - 239
 «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας : ιστορία και πολιτισμός», Συλλογικό, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων

5. Ανακοίνωση σε πρακτικά συνεδρίου

«Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο. Παιδεία – Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής», Αθήνα 2006, σ. 258-285 (Πρακτικά 2ου Συμποσίου 25,26 και 27 Νοεμβρίου 2005)

B. Βιβλιογραφία

- Αγτζίδης, Β.(2015). *Μικρά Ασία*, Αθήνα
- Αθανασιάδης, Κ.(2020). *Το κόκκινο μαντήλι*, Αθήνα
- Βλάσσης Κ. (2022). *Η τελευταία μέρα του αρμοστή*, Αθήνα
- Γεωργής Γ., Κυριακίδης Κ., & Χαραλάμπους Χ. (2017). *Λωζάνη 1923, Διαχρονικές Προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα
- Κανελλόπουλος, Ν. (2020). *Πέραν του Σαγγαρίου*, Αθήνα
- Καψής, Γ. (2001). *Χαμένες Πατρίδες*, Αθήνα
- Κονδύλης, Θ. (2022). *Τα μυστήρια της Σμύρνης*, Αθήνα
- Κονδύλης, Θ. (2022). *Γράμματα από τη Σμύρνη*, Αθήνα
- Κονδύλης, Θ. (2022). *Η Σμύρνη φλέγεται*, Αθήνα
- Κοροβίνης, Θ. (2022). *Περίκαλλη και χιλιοτραγουδισμένη*, Αθήνα
- Κουμπάτης, Ντ. ( ). *Στις φλόγες της Σμύρνης*, Αθήνα
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2017). *Μετά το 1922, η παράταση του διχασμού*, Αθήνα
- Μηλίτσης, Π. (2022). *Αραπιάν Ταρσί*, Αθήνα
- Μιχαηλίδης, Ι. (2018). *Μικρασιατική Καταστροφή*,
- Μουρατίδης, Σπ. (2005). *Πρόσφυγες της Μ. Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα
- Μπαρακλή, Ισμ. (2017). *Κυνήγι μαγισσών*, Αθήνα
- Νταλαμάγκας, Α. (2019). *Αλησμόνητες πατρίδες του Ελληνισμού*, Αθήνα

- Πέτρου, Θ. (2021). *1922: Το τέλος ενός ονείρου*, Αθήνα
- Πλουμίδης, Σπ. (2022). *Η Σιδηρά Δεκαετία*, Αθήνα
- Πουλημένος, Γ. (2018). *Η προκουμαία της Σμύρνης*, Αθήνα
- Ριζάς, Σ. (2018). *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο βενιζελισμός, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*. Αθήνα
- Σέργης, Αντ. (2022). *Το γαλάζιο που μας ενώνει*, Αθήνα
- Σταματόπουλος, Κ. (2020). *1922: Πώς φτάσαμε στην καταστροφή*, Αθήνα
- Συρίγος, Άγ., & Χατζηβασιλείου, Εύ. (2022). *Μικρασιατική καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Αθήνα
- Σωτηρίου, Δ. (2011). *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα
- Σωτηρίου, Δ. (1962). *Ματωμένα Χώματα*
- Τέκου, Ι. (2021). *Το καλό μπλε σεרבίτσιο*, Αθήνα
- Τζαναφάρης, Β. (2022). *Εάλω η Σμύρνη*, Αθήνα
- Χρήστου Θ. (2022). *Αλησμόνητες κοιτίδες ελληνισμού*, Αθήνα
- Χρήστου Θ. (2001). *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα
- Χρήστου Θ. (1999). *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες 1830-1947*, Αθήνα
- Bedlek, Y. (2022). *Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923, Επίσημη μετάφραση Σπ. Πλουμίδης*
- Broumark, St. (2021). *Επαναπατρισμός*, Αθήνα
- Bruce, Cl. (2007). *Δύο φορές ξένος*
- Honsepiem, D. (2014). *Σμύρνη 2022*
- Horton, G. (2016). *Η μάστιγα της Ασίας*
- Ihrig, St. (2016). *Ατατούτρκ και Ναζί*
- Kleveman, L. (2022). *Σμύρνη, ταξίδι στο χρόνο*
- LLewellyn, L. & Smith, M. (2009). *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μ.Ασία 1919-1922*
- Milton, G. (2012). *Χαμένος παράδεισος*
- Remmison, N. (2022). *Η χρονιά που άλλαξε τον κόσμο*
- Smith M. *Το όραμα της Ιωνίας, η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*
- Ureneck, L. (2016). *Η μεγάλη φωτιά*

Περίληψη

Αυτή η θυελλώδης εικοσαετία (1907-1928) αναστατώσεων που σφράγισε τις μετέπειτα εξελίξεις στη χώρα μας είναι στιγματισμένη με το προσφυγικό ζήτημα. Η χώρα μας μεγάλωσε σε έκταση και σε πληθυσμό (1.700.000 πρόσφυγες) και έγινε πλουσιότερη λόγω των νέων πολιτισμικών στοιχείων που εμφυτεύτηκαν στη δική μας κουλτούρα μετά την εκδίωξή τους από τον Κεμάλ και τους Τούρκους Εθνικιστές βρήκαν καταφύγιο στην Ελλάδα. Όσοι βέβαια δε χάθηκαν στο Σαγγάριο, στο Εσκι-σεχίρ, Αφιόν-Κραχισάρ ή πνιγεί στα νερά του Αιγαίου ή εξοντωθεί στον Πόντο. Με το ψυχικό σθένος του Μικρασιάτη και τη συνδρομή της Ε.Α.Π. κατάφεραν να ορθοποδήσουν και να ενσωματωθούν σε μια παραγωγική χώρα.